

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI TƏHSİL NAZİRLİYİ

AZƏRBAYCAN DÖVLƏT İQTİSAD UNİVERSİTETİ

BEYNƏLXALQ MAGİSTRATURA VƏ DOKTORANTURA MƏRKƏZİ

Əlyazması hüququnda

Seyfullalı Rüxsarə İlqar qızının

“Müasir şəraitdə idxalın dövlət tənzimlənməsinin sosial-iqtisadi inkişaf proseslərinə təsiri” mövzusunda

MAGİSTR DİSSERTASIYASI

İxtisasın şifri və adı: 060401 Dünya iqtisadiyyatı

İxtisaslaşma: Beynəlxalq ticarət

Elmi rəhbər:

i.ü.f.d., dos. M.M.Məmmədli

Magistr proqramının rəhbəri:

i.ü.f.d., dos. B.N.Manafov

Kafedra müdiri:

Prof. A.Ş.Şəkərəliyev

BAKİ – 2018

MÜNDƏRİCAT

Giriş	3
I FƏSİL İDXALIN DÖVLƏT TƏNZİMLƏNMƏSİNİN NƏZƏRİ – METODOLOJİ ƏSASLARI	7
1.1. İdxalın dövlət tənzimlənməsinin konseptual əsasları	7
1.2. İdxalın dövlət tənzimlənməsinin müasir metodları	19
II FƏSİL AZƏRBAYCANDA İDXALIN DÖVLƏT TƏNZİMLƏNMƏSİ PRAKTİKASININ TƏDQIQI	28
2.1. Azərbaycanda idxalın gömrük – tarif tənzimlənməsinin xüsusiyyətləri	28
2.2. İdxalın dövlət tənzimlənməsi sahəsində beynəlxalq təcrübə	40
III FƏSİL İDXALIN DÖVLƏT TƏNZİMLƏNMƏSİNİN PERSPEKTİV İNKİŞAF İSTİQAMƏTLƏRİ	47
3.1. Azərbaycanda idxalın dövlət tənzimlənməsinin sosial-iqtisadi inkişafa təsiri	47
3.2. Azərbaycanda idxalın dövlət tənzimlənməsi siyasətinin təkmilləşdirilməsinin əsas istiqamətləri	55
Nəticə və təkliflər	64
İstifadə olunmuş ədəbiyyat	69
Резюме	72
Summary	73

Giriş

Tədqiqatın aktuallığı. İqtisadi proseslərin qlobal xarakter daşdığı dövrdə dövlətlərin istehsal amilləri ilə təminatı, iqtisadi inkişafının səviyyəsi və sürəti, ictimai-siyasi quruluşları, demoqrafiya və sosial-mədəni amilləri üzrə fərqliliyi ölkələrarası ticarətə yeni yanaşmaların yaranmasına rəvac vermişdir. Ölkələrarası integrasiya prosesi o qədər sürətlənib ki, onların iqtisadi və siyasi baxımdan birbirindən asılılığı yüksəlmişdir. Nəticədə, hər-hansı bir ölkənin dünyadan təcrid olunmuş halda mövcudluğu mümkünsüz olmuşdur. Qlobal iqtisadiyyatın səmərəliliyi və ayrı-ayrı dövlətlərin iqtisadi təhlükəsizliyi arasında yaranan ziddiyyətlər isə dövlətin iqtisadi tənzimləmədə iştirakı barədə elmi müzakirələr daha da kəskinləşdirmişdir.

Liberalizm nəzəriyyəsinin təmsilçiləri bazarı öz-özünü tənzimləyən mexanizm kimi təqdim edərək dövlətin müdaxiləsinə ehtiyac olmadığını bildirmişlər. İqtisadi tənzimləmədə dövlətin iştirakını zəruri hesab edən iqtisadçılar isə öz fikirlərini iqtisadi sistemdə bazar mexanizminin tam işləmədiyi halların (*bazarın fiaskosu*) mövcudluğu ilə əsaslandırıbmışlar.

XVIII-XIX əsrlərdə başlayan sənaye inqilabı, elm və texnikanın, ölkələrarası kommunikasiya və digər infrastruktur elementlərinin sürətli inkişafı dövlət institutunun iqtisadi proseslərə təsirində də əhəmiyyətli dəyişikliklərə gətirməkdədir. Fikrimcə, tarixin müxtəlif dövrlərində iqtisadçı alimlərin dövlətin iqtisadi tənzimləmə funksiyasına yanaşmalarındakı fərqlər qeyd olunan proseslərlə də bağlıdır.

İdxalın dövlət tənzimlənməsinin sosial-iqtisadi inkişafa təsiri problemi Q. Skaruffi, U.Stafford, T.Men, A.Serra, A.Monkreyen, F.Kene, J.Türqo, A.Smit, D. Rikardo, E.Hekşer, B.Olin, P.Samuelson, V.Leontyev, S.Linder, P.Kruqman, E.Raynert və başqa qərb iqtisadçılarının əsərlərində geniş tədqiq edilmişdir.

Azərbaycan iqtisadçılarından A.Ş.Şəkəreliyev, Ə.M.Əhmədov, H.B.Allahverdiyev, K.S.Qafarov, A.M.Məhərrəmov, H.H.Aslanov, M.A.Əhmədov, A.C.Hüseyn, M.M.Mahmudov, M.M.Məmmədli, İ.M.Mahmudova və başqalarının əsərlərində qoyulan problem müxtəlif prizmalardan tədqiq edilmişdir.

Müasir dövrdə aparılan tədqiqatlar idxalın dövlət tənzimlənməsinin məqsədləri, hədəfləri, metod və üsulları barədə fikir ayrılıqları ilə xarakterizə olunur. Eyni tənzimləmə üsulunun müxtəlif ölkələrdə fərqli nəticələr verməsi faktı isə tənzimləmə tədbirlərinin tədqiqində yerli amillərin nəzərə alınmasını şərtləndirir.

Azərbaycan iqtisadiyyatının mövcud inkişaf səviyyəsi və hədəfləri, yaşadığımız regionda və dünyada baş verən sosial-iqtisadi proseslər milli iqtisadiyyatın dövlət tənzimlənməsi qarşısında keyfiyyətə yeni vəzifələr qoyur. Formalaşmaqda olan mühitdə ölkənin sosial-iqtisadi inkişafının sürətləndirilməsi, daxili bazarın qorunması və yerli istehsalın inkişaf etdirilməsi kimi məsələlər idxalın dövlət tənzimlənməsinin konseptual əsasları, metod və üsulları barədə tədqiqatların aktuallığını xeyli artırır.

Tədqiqatın obyektı və predmeti. Azərbaycanda idxalın tənzimlənməsi praktikası tədqiqatın obyektı, idxalın tənzimlənməsi mexanizmlərinin ölkənin sosial-iqtisadi göstəricilərinə təsiri məsələləri isə tədqiqatın predmetidir.

Tədqiqatın məqsədi Azərbaycan Respublikasının sosial-iqtisadi inkişaf hədəflərinə nail olması üçün idxalın dövlət tənzimlənməsi mexanizminin təkmilləşdirilməsi istiqamətləri barədə təkliflər verməkdir.

Qeyd edilən məqsədə nail olmaq üçün tədqiqatın aşağıdakı **vəzifələri** müəyyən edilmişdir:

- idxalın dövlət tənzimlənməsinin nəzəri-metodoloji və konseptual əsaslarının ümumiləşdirilməsi;

- idxalın dövlət tənzimlənməsi sahəsində tətbiq olunan metod və üsullar barədə biliklərin sistemləşdirilməsi;
- Azərbaycanda idxalın gömrük-tarif tənzimlənməsinin xüsusiyyətləri;
- Azərbaycanda idxal üzrə aparılan tənzimləmə tədbirlərinin sosial-iqtisadi göstəricilərə təsirinin təhlili;
- idxalın dövlət tənzimlənməsi sahəsində beynəlxalq təcrübənin ümumiləşdirilməsi;
- yerli istehsalın inkişafının təmin edilməsi üçün idxalın dövlət tənzimlənməsi mexanizminin təkmilləşdirilməsi istiqamətlərinin müəyyən edilməsi.

Tədqiqat metodları. Tədqiqatın aparılmasında sistemli yanaşma, müqayisəli təhlil, GZİT təhlili və ümumiləşdirmə metodlarından istifadə edilmişdir. Dövlət Statistika Komitəsinin sosial-iqtisadi və idxal göstəriciləri barədə məlumatları, idxalın tənzimlənməsi məsələlərinə həsr olunmuş iqtisadi ədəbiyyat tədqiqatın **informasiya bazasını** təşkil etmişdir.

Tədqiqatın elmi yeniliyi. Tədqiqatın məqsədinə nail olunması və qarşıya qoyulan vəzifələrin yerinə yetirilməsi istiqamətində aparılan tədqiqat nəticəsində aşağıdakı nəticələr əldə edilmişdir:

- ❖ idxalın dövlət tənzimlənməsinin məqsəd və metodlarının hazırlanması və seçilməsində istifadə olunan nəzəri-metodoloji baza təhlil edilmiş və ümumiləşdirilmişdir;
- ❖ Azərbaycanda idxalın dövlət tənzimlənməsi sahəsində tətbiq olunan metod və üsullar təqdim edilmiş, ölkənin idxal və sosial-iqtisadi inkişaf göstəricilərinin təhlili əsasında bu tədbirlərin nəticəliliyi barədə mülahizələr irəli sürülmüşdür;

- ❖ inkişaf etmiş ölkələrdə tətbiq olunmuş iqtisadi tənzimləmə mexanizmlərinin və səmərəli proteksionizm siyasətinin əsas əlamətləri ümumiləşdirilmişdir;
- ❖ aparılmış təhlilin nəticələri və beynəlxalq təcrübə nəzərə alınmaqla, Azərbaycanda idxalın sosial-iqtisadi inkişaf baxımından dövlət tənzimlənməsi mexanizminin ünvanlılıq, sistemlilik, nəticəlilik və səmərəlilik prinsipləri əsasında təkmilləşdirilməsi istiqamətləri üzrə təkliflər verilmişdir.

Tədqiqatın praktiki əhəmiyyəti. Tədqiqatın nəticələri Azərbaycanda sosial-iqtisadi inkişafın, o cümlədən idxalın dövlət tənzimlənməsi üzrə tədbirlərin hazırlanmasında elmi mənbə kimi istifadə oluna bilər.

I FƏSİL. İDXALIN DÖVLƏT TƏNZİMLƏNMƏSİNİN NƏZƏRİ- METODOLOJİ ƏSASLARI

1.1. İdxalın dövlət tənzimlənməsinin konseptual əsasları

Ölkələrin xarici iqtisadi əlaqələrinin tənzimlənməsi merkantilizmdən başlayaraq müasir beynəlxalq ticarət nəzəriyyələrinə qədər böyük bir yol keçmişdir.

Merkantilizm nəzəriyyəsinin nümayəndələri qızıl pulu dövlətin əsas sərvəti kimi qəbul edirdilər. Lakin erkən və sonrakı merkantilizm nümayəndələri bu sərvətin toplanması üsullarına və dövlətin bu prosesdə roluna yanaşmalarda bir-birindən fərqlənirdilər.

Erkən merkantilistlər, italiya iqtisadçısı **Qaspar Skaruffi** (1519 – 1584) və ingilis iqtisadçısı **Uilyam Stafford** (1554 – 1612) dövlətin sərvətini qiymətli metalların (qızıl və gümüş pulların) miqdarı ilə əlaqələndirir, ölkədən qiymətli metalların çıxarılmasını qadağan edən inzibati üsullara üstünlük verirdilər. İlk merkantilizmin əsas müddəaları kimi aşağıdakıları göstərmək olar [17, s.17] :

- idxalın məhdudlaşdırılması;
- gümüş və qızılın ölkədən çıxarılmasının qarşısının alınması;
- yerli malların ixracının genişləndirilməsi;
- pul balansı nəzəriyyəsinin (*monetarizm*) dövlətin iqtisadi siyasətinin əsası kimi qəbul olunması.

Merkantilizmin sonrakı dövrlərdə inkişafı İngiltərədə **Tomas Men** (1571 – 1641), İtaliyada **Antonio Serra** (XVII əsr), Fransada **Antuan Monkreyen** (1576 – 1621) və digər alimlərin adı ilə bağlıdır. XVI əsrin 2-ci yarısı və XVII əsrdə formalaşan merkantilizmin əsas müddəalarına aşağıdakıları aid etmək olar [17, s.18] :

- idxala və pulun (qızıl və gümüş) ölkədən çıxarılmasına məhdudiyyətlərin azaldılması;
- ticarət balansının (ixrac və idxal arasında müsbət saldonun təmin edilməsi) əsas götürülməsi;
- dövlətin proteksionist iqtisadi siyasətinin yaranması;
- “bir ölkədən uzuc alıb digər ölkəyə baha satılması” prinsipinin tətbiqi;
- ölkə əhalisinin iqtisadi maraqlarının qorunması.

Merkantilistlər ticarət balansının yaxşılaşmasını ölkənin sərvətinin artmasının, eləcə də əhalinin rifahının yüksəlməsinin ən yaxşı üsulu hesab edir və dövlətin iqtisadi siyasətinin bu istiqamətdə aparılmasını zəruri hesab edirdilər.

XVI və XVII əsrlərdə merkantilizm ideyalarının hakim mövqedə olduğu İngiltərədə yerli istehsalçıların Hollandiyanın inkişaf etmiş sənaye müəssisələrindən qorunması üçün proteksionist siyasətdən istifadə olunurdu. 1650-ci ildə İngiltərə ərazisində əcnəbilərə dövlətin icazəsi olmadan ticarətlə məşğul olmağı qadağan edən qanun qəbul edilmişdi. 1651-ci ildə isə bu ölkədə Naviqasiya aktı qəbul edilmişdi. Bu akta əsasən, Avropadan kənarda yerləşən ölkələrin mallarının İngiltərəyə gətirilməsi və İngiltərə limanları arasında daşımaların həyata keçirilməsi hüququ yalnız İngiltərə gəmilərinə verilirdi. Naviqasiya aktı 1849-cu ilə qədər – 188 il qüvvədə olmuş və yalnız ingilis donanması kifayət qədər inkişaf etdikdən və rəqabətqabiliyyətli olduqdan sonra qüvvəsini itirmişdir [32].

XVII əsrdə Fransada sənayenin dövlət dəstəklənməsi üçün mühüm qərarlar qəbul edilir, xammalın ixracına qadağalar qoyulur və xarici ticarət üçün xüsusi şirkətlər yaradılırdı.

Merkantilistlər xarici ticarətin tənzimlənməsində dövlətin rolunu vacib hesab edir, tənzimləmə siyasətinin təkcə ticarət əlaqələrində deyil, eyni zamanda yerli istehsalçıların inkişafı üzrə də aparılmasını zəruri şərt kimi qəbul edirdilər.

Fiziokratiya (*təbiətin hökmranlığı*) tam iqtisadi nəzəriyyə kimi XVIII əsrin ortalarında Fransada **Fransua Kene** (1694 – 1774), **Jak Türqo** (1727 – 1781), **Viktor Mirabo** (1715 – 1789) kimi alimlərin əməyi nəticəsində yaranmışdır. Onlar merkantilistlərdən fərqli olaraq, sərvətin mənbəyini ticarətdə deyil, istehsalda görürdülər və kənd təsərrüfatının inkişafını dövlətin sərvətinin əsas mənbəyi kimi qəbul edirdilər. Fiziokratlar dövlətin iqtisadiyyata müdaxilə etməməsinin gərəkliyini vurğulayır və beləliklə, proteksionizmdən fərqli olaraq iqtisadi azadlığa – liberalizmə üstünlük verirdilər.

Fransua Kene cəmiyyətin üzvlərini sərvətin yaranmasında roluna görə iki sinifə ayırırdı: məhsuldar sinif – kəndlilər və sənaye işçiləri; qeyri-məhsuldar sinif – torpaq sahibləri (keşişlər, monarxlar və s.), əsgərlər və s. Merkantilistlərin fikirləri ilə razılaşmayan F.Kene torpağın becərilməsində istifadə olunan kapitalı sərvətin yaranmasının əsas vasitəsi kimi qəbul edirdi.

Fiziokratiyanın sonrakı inkişafı fransız iqtisadçısı **Ann Rober Jak Türqonun** adı ilə bağlıdır. Turqo proteksionizm siyasətinin ölkə iqtisadiyyatına mənfi təsirini qeyd edərək bildirirdi ki, azad ticarət istehsalçıya istehsalın genişləndirilməsi üçün zəruri olan qiyməti, alıcıya isə ən yaxşı məhsulu ən aşağı qiymətə təmin edə bilən yeganə vasitədir [11, s.21].

Klassik məktəbin banisi, ingilis iqtisadçısı **Adam Smit** (1723 – 1790) qeyd edirdi ki, sahibkarlar əksər hallarda şəxsi məqsədlərinə nail olmaq üçün səy göstərirlər. Bu zaman “görünməz əl” onların fəaliyyətini ictimai maraqlara yönəldir. Bazarda mübadilə prosesi *rəqabət şəraitində baş verdikdə xalqların sərvəti artır*. O, dövlətin iqtisadi proseslərdə rolunu qanunların icrasının təmin edilməsində və təsərrüfat subyektlərinin hüquqlarının qorunmasında, eləcə də ölkənin müdafiə olunmasının təşkilində görürdü.

Bildiyimiz kimi, hər bir ölkə yerləşdiyi coğrafi və strateji mövqeyindən asılı olaraq müəyyən üstünlüklərə malikdir. *Təbii üstünlüklər* dedikdə əsasən təbii iqlim

şəraiti və planetdə qeyri-bərabər paylanmış təbii resurslar nəzərdə tutulur. İstehsal üçün lazım olan resursları olmayan ölkə onları idxal etmək məcburiyyətində qalır. *Qazanılmış üstünlüklər* isə işçi qüvvəsindən daha məhsuldar istifadə, istehsalın yeni texnika və texnologiyasının yaradılması ilə bağlıdır. A.Smitin fikrinə görə ölkənin real sərvəti vətəndaşlar üçün əlçatan olan mal və xidmətləri istehsal etmək imkanı ilə bağlıdır. Bunun üçün də vətəndaşlara məşğul olmaq istədiyi fəaliyyət sahəsi üzrə azad seçim şansı vermək labüddür. O, bildirirdi ki, ticarət məhdudlaşdırılmasa, bazar özü hər bir ölkəni rəqabət üstünlüklərinə malik olduğu məhsulun istehsalında ixtisaslaşmasına imkan yaradacaqdır. Amma burada ölkənin həm təbii, həm də qazanılmış üstünlüklərini mütləq şəkildə nəzərə almaq lazımdır. Yəni, ölkə ona lazım olan əmtəələri daha az xərclərlə istehsal edildiyi ölkələrdən idxal etməli, özünün digər ölkələrə nisbətən ən az xərclərlə istehsal etdiyi malları isə ixrac etməli və bu sahədə ixtisaslaşmalıdır. Bu tezis, Adam Smitin “*mütləq üstünlük*” nəzəriyyəsi adı altında iqtisad elminə daxil olmuşdur [33].

Klassik məktəbin digər nümayəndəsi olan **David Rikardo** (1772 – 1823) “*Siyasi iqtisadın və vergitutmanın prinsipləri*” (1817) əsərində A.Smitin fikirlərini inkişaf etdirmiş, alternativ dəyər anlayışından istifadə edərək iqtisad elminə “*müqayisəli üstünlük*” nəzəriyyəsini gətirmişdir. Rikardo ölkələr arasında ticarətin liberallaşdırılmasını və ölkələrin nisbi üstünlüyə malik olduğu məhsulların istehsalında ixtisaslaşmasının faydalı olduğunu İngiltərə və Portuqaliya arasında mal mübadiləsinin timsalında göstərirdi [30, s. 158 – 159] :

Cədvəl 1.1.1.

Yun parça və şərabın İngiltərə və Portuqaliyada alternativ dəyəri

Ölkə	Məhsulun dəyəri (sərf olunan əməyin miqdarı)	
	Yun parça	Şərab
İngiltərə	100	120
Portuqaliya	90	80

Cədvəl 1.1.1-dən göründüyü kimi, İngiltərədə yun parçanın istehsalı müvafiq miqdarda şərabın istehsalından 1,2 dəfə az əmək tələb edir, yəni bu ölkədə əmək resurslarının yun parça istehsalına yönəldilməsi daha böyük fayda verir. Portuqaliyada isə şərab istehsalının əmək tutumu yun istehsalına nisbətən az olduğu üçün ölkənin əmək resursları şərab istehsalında daha çox fayda gətirir.

Məhz buna görə idi ki, o dövrdə İngiltərə və Portuqaliya arasında ticarətdə İngiltərədən Portuqaliyaya yun məhsulları, Portuqaliyadan İngiltərəyə isə şərab məhsulları idxal olunurdu (baxmayaraq ki, bu məhsulların istehsalı hər iki ölkədə mümkün idi və Portuqaliya hər iki məhsul üzrə mütləq üstünlüyə malik idi).

XX əsrin əvvəllərində **Eli Hekşer** (1879 – 1952) və **Bertil Olin** (1899 – 1979) *“İstehsal amillərinin nisbəti nəzəriyyəsi”*ni hazırladılar. Yaradılan bu model iqtisadi ədəbiyyatda 60-cı illərin sonuna kimi əsas nəzəriyyə olaraq hakim mövqedə olmuşdur. Bu nəzəriyyənin mahiyyəti ondan ibarətdir ki, bir ölkə zəngin olduğu istehsal amili ilə istehsal olunan əmtəələr üzrə nisbi üstünlük əldə edir və onları daha ucuz istehsal edərək həmin sahədə də ixtisaslaşır. Onların fikrinə görə, xarici ticarət o zaman faydalı olur ki, o, dövlətləri müxtəlif tipli məhsulların istehsalına sövq edir, ölkələrarası ixtisaslaşmasını artırır, ölkə özündə bol olan amillərdən hazırlanan malları ixrac, digərlərini isə idxal edir [27, s. 11 – 12].

Hekşer-Olin nəzəriyyəsinin əsas müddəaları amerikalı iqtisadçı **Pol Samuelson** (1915 – 2009) tərəfindən riyazi şəkildə təsdiq edilmişdir. Bu riyazi model isə *“İstehsal amillərinin qiymətlərinin bərabərləşməsi teoremi”* və ya *Hekşer-Olin-Samuelson* teoremi adını almışdır: beynəlxalq mübadilə iştirakçıları olan ölkələrdə yekcins amillərin mütləq və nisbi qiymətləri bərabərləşməyə meyillənir [27, s.13].

Yuxarıda bəhs etdiyimiz nəzəriyyələr XX əsrin ikinci yarısında iqtisadiyyatda baş verən bir sıra halların izah edilməsində müəyyən çətinliklərlə qarşılaşırdı (Yaponiya və Cənubi Koreya kimi ölkələrin sıçrayışlı inkişafı və s.).

Buna görə də, iqtisadçılar beynəlxalq ticarətə müxtəlif aspektlərdən yanaşaraq yeni nəzəriyyələr axtarmağa başladılar. 1955-ci ildə polyak mənşəli ingilis iqtisadçısı **Tadeuş Ribçinski** (1923 – 1998) hələ tələbə olarkən belə bir faktı araşdırmışdır ki, sənayenin hər hansısa bir sahəsinin sürətli inkişafı digərlərinə çox vaxt mənfi təsir edir. O, *Hekşer-Olinin “İstehsal amillərinin nisbəti nəzəriyyəsi”nin* əksinə olaraq, nisbətən qıt olan amildən istifadənin genişləndirilməsinin və idxaləvəzedici sahələrdə istehsalın artımının zəruri olduğunu bildirirdi. Onun bu teoremi beynəlxalq təcrübədə dəfələrlə öz təsdiqini tapmışdır - əyani sübut olaraq *“Holland sindromu”*nu misal gətirmək olar. Bildiyimiz kimi, Hollandiyada Şimal dənizində təbii qaz yataqlarının işlənməsinin aktivləşdirilməsi bu sahədə gəlirlərin və əmək haqqlarının artmasına, eləcə də bu ölkənin pul vahidinin kursunun xeyli möhkəmlənməsinə gətirmişdi. Nəticədə, Hollandiya iqtisadiyyatının digər məhsullarının xarici bazarlarda qiyməti artır, idxal olunan malların daxili bazarda qiyməti isə azalırdı. Bu proseslər ölkədə qaz hasilatı sahəsinin sıçrayışlı inkişafına, digər sahələrin isə tənəzzülünə gətirir və beləliklə, ölkə iqtisadiyyatının bir sahədən asılılığını artırırdı [27, s. 13 – 14].

Bu teoremlərin əhəmiyyətinə baxmayaraq, onların bəzi çatışmazlıqları da ortaya çıxmışdır. Aparılmış empirik testlərin nəticələri bu nəzəriyyənin müddəalarının həm düzgünlüyünü sübut edir, həm də inkar edir. Bu nəticələr *“Leontyev paradoksu”* kimi bilinən, XX əsrin ortalarında rus mənşəli amerika iqtisadçısı **Vasili Leontyev** (1906 – 1999) tərəfindən aparılmış tədqiqatlardan ortaya çıxmışdır. O, nümunə kimi ABŞ iqtisadiyyatının bütün dünya ilə ticarət əlaqələrini təhlil etmiş və göstərmişdir ki, bol kapital ehtiyatlarına malik olan ABŞ iqtisadiyyatı kapital tutumlu malları idxal edir (*Hekşer-Olin teoreminin əksinə olaraq*), əmək tutumlu malları isə ixrac edir. O zamanlar *Hekşer-Olin* modeli xarici ticarətdə əsas iqtisadi konsepsiya olduğundan, belə bir ziddiyyətin yaranma səbəbini öyrənmək üçün genişmiqyaslı araşdırmalar aparıldı və Leontyev

tərəfindən müəyyən edilmiş bəzi ziddiyyətlər ortadan qalxdı. Leontyev özünün ortaya çıxardığı ziddiyyəti belə bir hipoteza irəli sürərək izah etdi ki, şərtlər bərabər olduğu halda, amerikalı işçi üç xarici işçi qədər dəyər yarada bilir. Amerikada formalaşan və hansısa sahədə ixtisaslaşan işçi digər ölkələrin müvafiq ixtisaslı işçisinə nisbətən daha yüksək təhsilə, idarəçilik, işgüzarlıq və təşəbbüskarlıq qabiliyyətinə malikdir (nəticədə, amerikalı işçinin məhsuldarlığı daha yüksək olur). ABŞ-da yüksək ixtisaslı işçi qüvvəsi aşağı ixtisaslı işçi qüvvəsindən çoxdur. Buna görə də, bu ölkə istehsalı yüksək ixtisaslı işçi qüvvəsini tələb edən əmtələri ixrac edir. ABŞ-ın xarici ticarətdə kapital tutumlu məhsullar üzrə nisbi üstünlüyünün azlığı isə bol kapital resurslarının bir hissəsinin ixtisaslı işçi qüvvəsinin yetişdirilməsinə sərf olunması ilə izah olunur [17, s. 21 – 22].

Aydındır ki, beynəlxalq ticarətin inkişafında klassik və neoklassik nəzəriyyələrin rolu əvəzsiz olsa da, onların praktikada tətbiqində müəyyən maneələr ortaya çıxırdı, buna görə də, daha təkmilləşmiş və nisbətən fərqli istiqamətdə olan konsepsiyaların yaradılmasına ehtiyac yaranırdı. Bu konsepsiyalardan biri olan “*Spesifik istehsal amilləri nəzəriyyəsi*”ndə əsasən klassik nəzəriyyələrin prinsipləri inkişaf etdirilmiş, mübadilə prosesinin iki və daha çox ölkə arasında və müxtəlif əmtəələr üzrə təhlili aparılmışdır.

Pol Samuelson və **Ronald Cons** tərəfindən işlənib hazırlanmış bu nəzəriyyədə istehsal amilləri iki qrupa – *spesifik və mobil* amillərə ayrılırdı. Spesifik istehsal amilləri yalnız müəyyən sahədə istifadə edilən və digər sahələrdə istifadəsi mümkün olmayan istehsal amilləri, mobil amillər isə sahələr arasında hərəkət edə bilən amillərdir. Nəzəriyyənin sübut edilməsində fiziokratiya məktəbinin təmsilçisi **J.Turqonun** “*azalan məhsuldarlıq effekti*”ndən istifadə olunmuşdur. Bu modelə görə, ölkələrin istehsal amillərinin mövcudluğu üzrə müxtəlifliyi əmtəələrin təklifində və nisbi qiymətlərində müəyyən fərqlərə səbəb olur. Bu vəziyyət ölkələr arasında ticarətin baş tutmasına şərait yaradır. Nəticə

olaraq, hər bir ölkədə ixrac malları üçün tələb olunan amillərin hasilatçıların gəliri artır (onların məhsullarına tələbat artdığı üçün), idxal olunan mallarla eyni tələbatı ödəyən məhsulların istehsalı üçün tələb olunan amillərinin sahiblərinin gəlirləri isə azalır.

Beynəlxalq ticarəti tələb vasitəsilə izah edən nəzəriyyə **Staffan Linder** tərəfindən yaradılmışdır (*kəşişən tələb nəzəriyyəsi*). Onun fikrincə, bir ölkənin ixrac etdiyi malların tərkibi və miqdarı idxalatçı ölkələrdə onun məhsullarına olan tələbin səviyyəsindən asılıdır. Əmtəələrin ilkin istehsalı əsasən yerli tələbatın ödənilməsi üçün təşkil edilir. Hər-hansı əmtəəyə xarici bazarlarda tələbatın yaranması bu əmtəəyə ümumi tələbin artmasına və beləliklə, yerli istehsalın inkişafı üçün yeni imkanların yaranmasına gətirir. S.Linderin fikrincə, gəlirlərin nisbətən yüksək səviyyəsi ilə dəstəklənən tələbin ödənilməsi əmtəələrdən daha yüksək keyfiyyəti tələb edir. Bu nəzəriyyə gəlir səviyyəsi nisbətən bərabər olan ölkələr üzrə daha yaxşı işləyir.

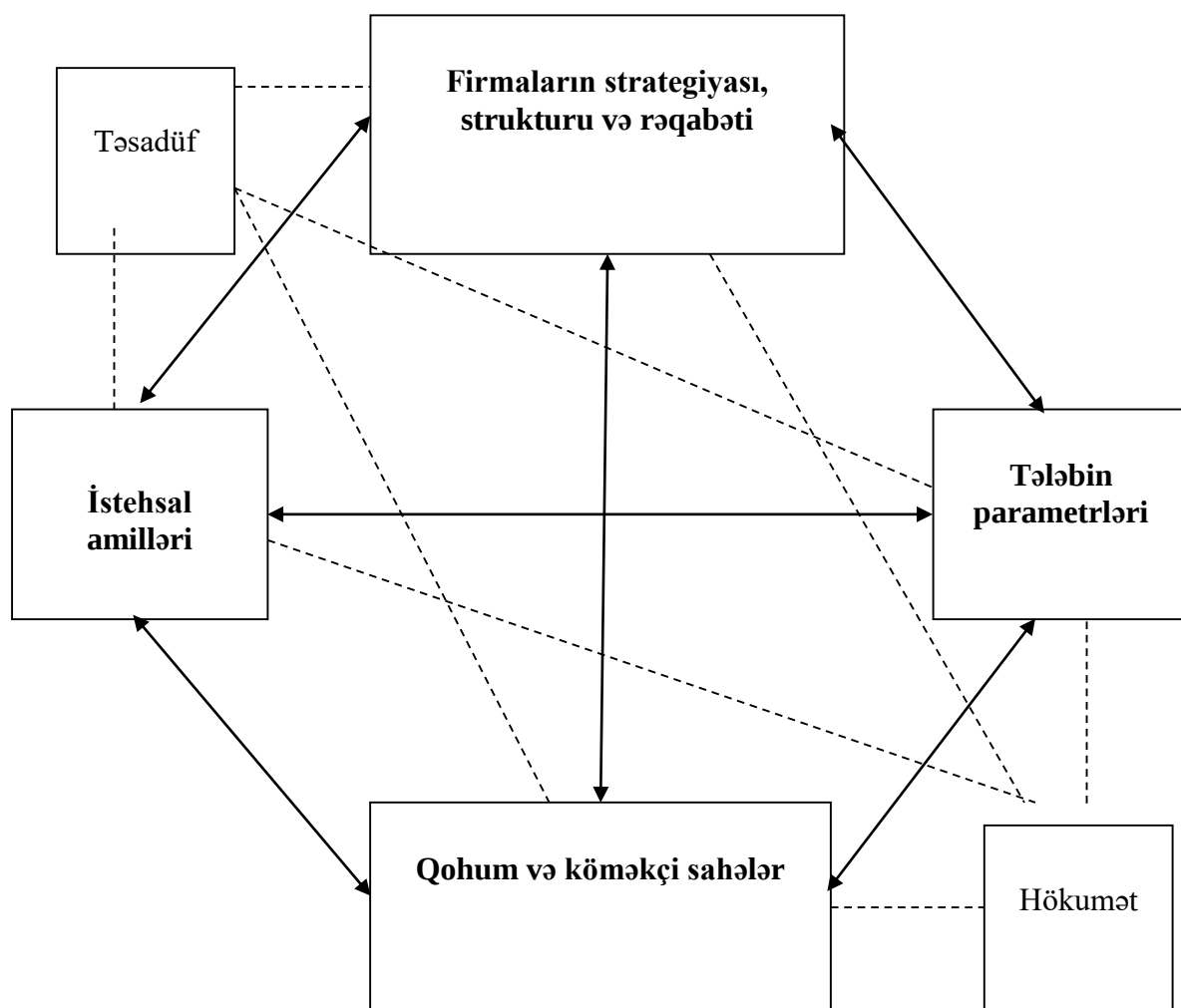
1980-ci illərin əvvəllərində amerikalı alimlər **Pol Kruqman** (1953) və **Kelvin Con Lankasterin** (1924 – 1999) araşdırmaları nəticəsində “*Miqyas effekti*” və ya “*Azalan xərclər nəzəriyyəsi*” yarandı. Bu nəzəriyyə texnoloji baxımdan daha yaxın olan və yekcins məhsulların ölkələr arasında ticarətinin mümkün olduğunu vurğulayır. Beynəlxalq ticarət ölkənin sərhədləri ilə məhdudlaşmayan daha böyük tutumlu bazarın formalaşmasına imkan verməklə iri müəssisələrin yaranmasına (miqyas effektinə) şərait yaradır. İstehsalın daha böyük həcmli isə istehsal və satış xərclərinin azalmasına gətirir. Bu halda, istehsalçı və istehlakçıların seçim imkanları genişlənir. Lakin istehsalın təmərküzləşməsi və bir sıra müəssisələrin inhisar mövqeyinin güclənməsi rəqabətin pozulmasına gətirməklə bazarın rəqabət mexanizminin məhdudlaşması təhlükəsini gücləndirir. Nəticədə, beynəlxalq ticarət nəhəng transmilli korporasiyaların əlində cəmləşə bilər. Bu halda, ölkələrarası ticarətin istiqaməti müqayisəli üstünlüklər və ya istehsal amillərinin qarşılıqlı

nisbəti ilə deyil, həmin transmilli korporasiyaların strateji məqsədləri ilə müəyyən olunacaq. Miqyas iqtisadiyyatı istehsalın elə bir inkişafını nəzərdə tutur ki, burada, amildən istifadənin bir vahid artımı istehsalın bir vahiddən çox artımına gətirir və bu artım da miqyasın daxili və xarici effekti hesabına dəyişir. Miqyasın xarici effekti dedikdə, bir əmtəənin istehsalı ilə məşğul olan müəssisələrin sayının artımı nəzərdə tutulur, hansı ki, bu müəssisələrin ölçüsü dəyişməz qalaraq, bu zaman bazarda da rəqabət səviyyəsi məqbul olaraq qalır. Miqyasın daxili effekti dedikdə isə, əmtəə istehsalının əvvəlki səviyyədə, lakin bu əmtəənin istehsalı ilə məşğul olan təsərrüfat subyektlərinin sayca azalması nəzərdə tutulur ki, bu hal da çox zaman bazarda qeyri-təkmil rəqabətin yaranmasına gətirərək istehsalçılara öz əmtəələrinin qiymətinə təsir etmə və qiyməti azaldaraq satış həcmi artırmaqlarına şərait yaradır. Miqyasın daxili effektinin ekstremal halı tam inhisar və ya müəssisənin bazarda rəqibi olmadığı vəziyyətidir [27, s. 16 – 17].

Pol Kruqmanın beynəlxalq ticarəti “*inhisar*” şəraitində izah edən nəzəriyyəsi də onun elmə verdiyi böyük töhfələrdən olmuşdur. Bu vəziyyətin beynəlxalq ticarətə təsirini müəyyən edən amillər müəssisələrin sayı və onların məhsullarının qiymətləri arasında olan əsas qarşılıqlı əlaqələrdir. Bu şəraitdə ticarət modeli ondan ibarətdir ki, beynəlxalq ticarət bazarların tutumunu artırır, iki ölkə arasında mübadilə prosesi baş tutduqda ümumi bazarın tutumu həmin ölkələrin bazarlarının sadəcə cəmindən daha böyük olur, istehsal edilən əmtəələrin çeşidləri genişlənir və bir məhsulun istehsalına və satışına çəkilən xərclər azalır.

XX əsrin sonlarında **Maykl Porterin** (1950) hazırladığı “*Ölkələrin rəqabət üstünlükləri nəzəriyyəsi*” beynəlxalq ticarət nəzəriyyələrinin inkişafında böyük rol oynamışdır. O, bu nəzəriyyəsində həm klassik, həm neoklassik, eləcə də neotexnoloji məktəbin nümayəndələrinin fikirlərini ümumiləşdirmişdir. M.Porter ölkələrin qazandıqları rəqabət üstünlüklərinin səbəblərini həmin ölkələrdə formalaşan rəqabət mühitində axtarırdı.

Rəqabət mühitinin determinantları [31]

M.Porter *istehsal amillərinə* fiziki ehtiyatları, insan resurslarını, pul ehtiyatlarını, bilik resurslarını və infrastruktur elementlərini aid etmişdir. İstehsal amillərinin mövcudluğu, miqdarı, keyfiyyəti, istehsala yararlılıq səviyyəsi və qiyməti məhsulun istehsal xərclərinə təsir göstərir.

O, tələbatın parametrlərinə ölkədə daxili tələbatın həcmi, tələbatın strukturu (eyni tələbatı ödəyən məhsulların diferensiasiyasına şərait yaradır) və artım tempini, daxili tələbatın xarici bazarlara ötürülməsi (yerli məhsula xarici bazarlarda tələbatın formalaşması) mexanizmlərini aid etmişdir.

Firmaların strategiyası, strukturu və onların rəqabəti amili ölkədə firmaların yaradılması və formalaşmış idarəetmə mədəniyyəti, eyni zamanda daxili bazarda rəqabətin aparılması üsulları ilə xarakterizə olunur. Firmanın bazar strategiyası və xüsusi çevikliyə malik olması onun beynəlxalq ticarətdə uğurla fəaliyyət göstərməsini müəyyən edən şərtlərdəndir.

Qohum və köməkçi sahələr amili ölkənin rəqabət üstünlüyü qazanmasında mühüm rol oynayır. Burada qohum sahə dedikdə istehsal və satışı prosesində oxşar texnologiyalardan istifadə edən (nümunə üçün, kompüter və televizor istehsalçıları – qohumluq monitorlardan istifadə ilə bağlıdır) sahələr nəzərdə tutulur. Köməkçi sahələr dedikdə isə bir-biri üçün istehsal amillərini təklif edən sahələr (nümunə üçün, proqram təminatı müəssisələri və kompüter istehsalçıları) nəzərdə tutulur. Ölkədə rəqabətqabiliyyətli sahənin mövcudluğu ona qohum olan və köməkçisi olduğu sahələrin inkişafına çox güclü təsir göstərir.

Ölkənin iqtisadi həyatında *hökumətin siyasətinin və təsadüfün* rolu da mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Bu amillər ölkənin rəqabət üstünlüklərinə həm yaxşı, həm də pis təsir edə bilərlər. Porter bildirir ki, daxili bazarda rəqabətin mövcudluğu vacibdir. Onun fikrincə, istehsalın dövlətin himayəsində olan müəssisələrdə cəmləşdirilməsi yaxşı nəticələrə gətirmir, belə müəssisələrin fəaliyyəti əsasən aşağı səmərəlilik, ehtiyatlardan səmərəsiz istifadə və aşağı əmək məhsuldarlığı ilə

səciyyələnin. Əgər daxili bazarda rəqabət mövcud olarsa, bu zaman xarici bazarların axtarılmasına sövq edən rəqabət qabiliyyətli əmtəələr də kifayət qədər olacaqdır [31].

1.2. İdxalın dövlət tənzimlənməsinin müasir metodları

Sürətlə dəyişən dünyamızda baş verən proseslər bir-birini əvəz edərək iqtisadi fəaliyyət subyektləri (fərdlər, müəssisələr, təşkilatlar, dövlətlər) qarşısında yeni tələblər yaradır. Aydın məsələdir ki, bu dəyişikliklər beynəlxalq ticarətə bilavasitə təsir edir. Buna görə də, hər bir ölkə inkişafdan geri qalmamaq və qlobal iqtisadiyyatın yeni çağırışlarına cavab vermək üçün müasir tələblərə uyğunlaşmalıdır.

Ölkənin iqtisadi təhlükəsizliyinin təmin olunması və milli maraqların qorunması üçün xarici ölkələrlə ticarətin dövlət tənzimlənməsi tarif və qeyri-tarif (iqtisadi və inzibati tənzimləmə) metodları ilə aparılır [13, s.111].

Xarici ticarətə təsirinə görə təsnifatlanan birbaşa və dolaylı tədbirlər əsasən aşağıdakı qruplara ayrılır [13, s.112]:

- *tarif;*
- *paratarif;*
- *maliyyə;*
- *qiymətlərə nəzarət;*
- *lisensiyalaşdırma;*
- *kəmiyyət nəzarəti;*
- *inhisarçı və texniki tədbirlər.*

Xarici ticarətin tənzimlənməsi metodlarının seçimi dövlətin bu istiqamətdə apardığı siyasətin növü ilə müəyyən edilir:

- *azad ticarət (liberal siyasət);*
- *himayədarlıq siyasəti (proteksionizm).*

Dünya praktikasına nəzər salsaq görürük ki, inkişaf etmiş ölkələr, ÜTT və digər beynəlxalq təşkilatlar əsasən liberal, yəni azad ticarət siyasətini dəstəkləyirlər.

Liberal və ya *proteksionist* siyasətin seçilməsi hər bir ölkənin rəqabətə davamlı məhsul istehsal etmək qabiliyyətinin əlamətlərindən biri hesab olunur. Azad ticarətə, ticarətdə məhdudiyyətlərin aradan qaldırılmasına maraq göstərən ölkələr əsasən nisbi qiymətləri aşağı və keyfiyyətcə yüksək məhsul istehsal edən ölkələrdir. Lakin, iqtisadi inkişafdan geri qalan ölkələr daxili bazarı yüksək rəqabətli xarici malların mənfi təsirindən qorumaqla himayədarlıq siyasətinə üstünlük verməli olurlar.

Xarici ticarətin dövlət tənzimlənməsində istifadə edilən *tarif* və *qeyri-tarif* metodlarına nəzər salaq.

Gömrük tarifi gömrük rüsumları şəklində tətbiq olunur. Bu rüsumlar ölkənin gömrük sərhədindən keçirilən mallara tətbiq edilərək *proteksionist* və *fiskal* funksiyalarını daşıyır [6].

*Gömrük tarifi*nin *fiskal funksiyası* (“fisk” latın sözü olub “zənbil”, “səbət” mənasını daşıyır) dövlət xərclərinin maliyyələşdirilməsi, ümumdövlət proqramlarının həyata keçirilməsi məqsədi ilə vəsaitlərin dövlət büdcəsinə toplanması üçün idxal olunan malların dəyərinin bir hissəsinin dövlət xəzinəsinə cəlb edilməsini təmin edir.

Hər bir dövlətdə milli tarif sistemi və regional tarifləri də özündə birləşdirən vahid tarif sistemləri də mövcuddur. Tariflərin həddindən çox artırılmasının qarşısını almaq və qarşılıqlı razılaşmalar yolu ilə aşağı salmaq, ticarətə olan maneələri aradan qaldırmaq və digər məsələlər 1995-ci ilə qədər Tarif və Ticarət üzrə Baş Saziş (*GATT – General Agreement on Tariffs and Trade*), sonra isə Ümumdünya Ticarət Təşkilatı (*WTO – World Trade Organization*) tərəfindən tənzimlənir. Razılaşmalar yolu ilə güzəştlər müəyyən edilir və tətbiq olunur ki, bu da *preferensial rejim* (preferensiya – bir dövlətin idxal gömrük rüsumlarının dərəcələrinin azalması üzrə digərinə verdiyi xüsusi güzəştlər) sayılır. Belə güzəştlər

yerli məhsulların digər ölkənin daxili bazarına çıxarılması imkanlarının artırılması üçün tətbiq olunur [17, s.263].

Bəzi hallarda ölkələr birtərəfli olaraq ixrac məhsullarının istehsalı üçün lazım olan mallara güzəştli idxal rüsumu tətbiq edirlər.

Məlumdur ki, gömrük tariflərinin tətbiqi zamanı yerli və xarici bazarlarda qiymətlərin səviyyəsi nəzərə alınır. Bu zaman ölkənin iqtisadi inkişaf səviyyəsi də diqqətdən kənarda qalmamalıdır. Aydın məsələdir ki, yerli məhsulların rəqabət qabiliyyəti yüksək olduqda daxili bazarın yüksək rüsumlarla qorunmasına, ixracın əlavə vasitələrlə stimullaşdırılmasına, dövlət büdcəsinin gəlirinin idxal ödənişləri hesabına təmin edilməsinə ehtiyac qalmır və gömrük rüsumlarının dərəcələri də uyğun olaraq aşağı olur.

Azərbaycan Respublikasının gömrük tarifinin tətbiqinin hüquqi əsasları, tətbiqi və gömrük rüsumlarının tutulması qaydaları müvafiq normativ-hüquqi aktlarla tənzimlənir. Gömrük tarifləri aşağıdakı vəzifələri yerinə yetirmək üçün tətbiq edilir [6] :

- daxili bazarın qorunması;
- yerli istehsalın dəstəklənməsi;
- ölkənin valyuta gəlirləri və xərcləri arasında əlverişli mütənasibliyin yaranması üçün şəraitin yaradılması;
- ölkənin beynəlxalq əmək bölgüsü sisteminə inteqrasiyanın dəstəklənməsi;
- ölkənin sosial-iqtisadi inkişafının dəstəklənməsi və s.

Avtonom tarif - dövlət tərəfindən birtərəfli qaydada, beynəlxalq müqavilələr bağlanılmadan və ya onlar diqqətə alınmadan müəyyənləşdirilən tariftir, yəni, bu tarifdə dövlət yalnız özünü düşünərək, qonşu və ya əlaqədə olduğu ölkələrin maraqlarını nəzərə almadan rüsum dərəcələrini müəyyən edir.

Konvension tarif - adından da bəlli olduğu kimi konvensiya – saziş əsasında, beynəlxalq müqavilələrə uyğun olaraq müəyyənləşdirilən tariftir. Dövlət, tarifləri

əlaqədə olduğu ölkələrlə münasibətləri, qoşulduğu beynəlxalq sənədləri və imzaladığı ikitərəfli sazişləri nəzərə alaraq müəyyən edir.

Azərbaycan Respublikasında gömrük rüsumunun aşağıdakı növləri vardır [17, s.104] :

1. *Advalor* – malların gömrük dəyərində nisbətən faizlə hesablanan rüsum:

$$GR = GD \times R_d$$

Burada, GR – idxal gömrük rüsumunun məbləği; GD – malın gömrük dəyəri; R_d – gömrük rüsumunun dərəcəsi (%);

2. *Spesifik* – mal vahidinə görə müəyyən olunmuş məbləğə əsasən hesablanan rüsum:

$$GR = M \times D \times \frac{k_e}{k_m}$$

Burada, M – malın miqdarı; D – mal vahidinə EVRO ilə müəyyən olunmuş idxal gömrük rüsumunun dərəcəsi; k_e – EVRO-nun gömrük bəyannaməsinin qəbul edildiyi günə Azərbaycan Respublikasının Milli Bankın manatla müəyyən etdiyi məzənnəsi; k_m – malın gömrük dəyərinin göstərildiyi valyuta kursunun AR Milli Bankının gömrük bəyannaməsinin qəbul edildiyi günə müəyyən etdiyi məzənnə;

3. *Kombinə edilmiş* – yuxarıda göstərilən hər iki üsulun birləşdirilməsi yolu ilə hesablanır.

Mövsümi və *xüsusi* gömrük rüsumları vardır. Mövsümi rüsumlar bəzi malların ixrac və idxalında tətbiq edilir. Bu rüsumlar il ərzində 6 aydan çox olmamaq şərtilə tətbiq olunur [6].

Xüsusi rüsumlar ölkəyə gətirilən malların miqdarı yerli istehsalçılara zərər verə biləcəyi halda müdafiə tədbiri kimi və yaxud başqa ölkələrin və dövlətlərarası qurumların beynəlxalq ticarətdə ayrı-seçkilik hərəkətlərinə cavab tədbiri kimi tətbiq olunur.

Antidempinq rüsumları malların dempinq qiymətləri ilə idxal edildikdə və belə idxal yerli istehsalının təşkilinə və inkişafına maneələr yaratdıqda tətbiq olunur.

Kompensasiya rüsumları idxal edilən malların ixracatçı ölkə tərəfindən subsidiyalarla dəstəkləndiyi halda və belə idxalın yerli istehsalın inkişafına mane olduğu halda tətbiq edilir.

Bu rüsumların formalaşdırılması və tətbiqi qaydası “*Antidempinq, kompensasiya və mühafizə tədbirləri haqqında*” Qanunla müəyyən edilir [8].

Azərbaycanda xarici ticarət əlaqələrinin tənzimlənməsində mövcud qanunvericiliyə uyğun olaraq Nazirlər Kabineti tərəfindən müəyyən olunan tarif, gömrük güzəştləri vardır.

Dünya təcrübəsinə diqqət yetirsək görərik ki, *qeyri-tarif* tədbirlərinin tətbiqinə münasibət ziddiyyətlidir. İqtisadçıların əksəriyyəti bu tədbirlərin dünya iqtisadiyyatının inkişafına mənfi təsir etdiyini bildirir. Ümumdünya Ticarət Təşkilatı da belə tədbirlərin ləğv edilməsinin və beynəlxalq ticarətin əsasən tarif vasitələri ilə tənzimlənməsini əsas götürür. Bütün bunlara baxmayaraq, əksər ölkələrdə qeyri-tarif metodlarından (xaricdən idxal olunan malların kəskin artımı nəticəsində milli iqtisadiyyata vurulan zərərin qarşısının alınması üçün həyata keçirilən müdafiə tədbirləri, xarici ixracatçılar tərəfindən aparılan ədalətsiz rəqabətin qarşısının alınması və s.) hələ də istifadə edilir.

İdxal əməliyyatlarının tənzimlənməsində istifadə olunan inzibati metodlar idxalı məhdudlaşdıran qadağan xarakterli tədbirlər kompleksidir. Belə tədbirlərin məqsədi idxal edən ölkənin rəqabət mövqeyinin gücləndirilməsi ilə yanaşı, milli sənayenin inkişafı, ətraf mühitin, əhəlinin həyat və sağlamlığının qorunması, milli təhlükəsizliyin müdafiə edilməsi ilə bağlıdır. İnzibati metodlar yalnız idxal əməliyyatlarında deyil, bəzi hallarda ixrac əməliyyatlarında da istifadə edilir.

Ümumilikdə dünyada məlum olan 800-ə qədər qeyri-tarif tənzimləmə metodu vardır və onların sayı artmaqda davam edir. Bütün qeyri-tarif tədbirlərini (QTT) isə *iqtisadi və inzibati* olaraq iki qrupa bölmək mümkündür:

1. İqtisadi tədbirlər: *yerli istehsalçıların vergi, rüsum və kreditləşdirmə güzəştləri, subsidiyalar, valyuta tənzimləmə tədbirləri və digər dolayı tədbirlər vasitəsilə dəstəklənməsi*. Bu tədbirlər bazar mexanizmi vasitəsi ilə təsir göstərərək yerli istehsalçıların rəqabət qabiliyyətini yüksəltməklə xarici malların ölkənin bazarına daxil olmasına maneəçilik yaradır, eyni zamanda da istehlakçıya ya daha bahalı idxal, ya da ucuz milli mal almaq seçimini verir;
2. İnzibati tədbirlər: *lisenziyalaşdırma və kvotalaşdırma, inhisarçı tədbirlər, embarqo (qadağa), ixracın məhdudlaşdırılması, daxili bazarın qorunması üçün normaların təyin edilməsi, əlavə gömrük əməliyyatlarının və sənədləşdirmələrin tətbiqi*. Burada dövlət idxal olunan malların ölkənin bazarına daxil olmasına maneələri artırır və yerli istehsalın inkişaf imkanlarını artırır.

Paratarif tədbirlər gömrük sərhədindən keçirilən malların dəyərini gömrük rüsumundan əlavə olaraq artıran ödəniş və yığımlardır.

Maliyyə tədbirləri idxal mallarının dəyərini yüksəldə bilir: xarici valyutanın alınmasına rəsmi məhdudiyyətlər (miqdar üzrə), valyuta məzənnəsinin tənzimlənməsi, idxal vergisi və rüsumlarının əvvəlcədən ödənilməsi və s.

Qiymətlər üzərində nəzarət tədbirləri daxili qiymətləri sabit səviyyədə saxlamaq, eləcə də xarici rəqiblərdən qorunmaq üçün tətbiq edilir. Bu tədbirlərə aid olaraq: *ixrac qiymətlərinin “kөнüllü” məhdudlaşdırılması* – bu zaman ixracatçı özü mallarının qiymətlərini müəyyən bir səviyyədən aşağı salmamağı dəstəkləyir; *antidempinq tədbirlər; kompensasiya tədbirləri*.

Kəmiyyət nəzarəti tədbirləri dedikdə idxal-ixrac əməliyyatlarının *kvotalaşdırılması* və *lisensiyalaşdırılması* (məüyyən malların göndərilib və ya gətirilməsinə xüsusi icazə alınması) nəzərdə tutulur. Bu metodlar adətən konkret ölkələrdən və hər-hansı mal qrupu üzrə idxala tətbiq edilir. Bu tədbirlər vasitəsilə dövlət səviyyəsində iqtisadi və ticari məsələlər tənzimlənilir, daxili bazarın sabitliyinin qorunması, valyuta ehtiyatlarına qənaət edilməsi, digər ölkələrlə qarşılıqlı güzəştlər əldə edilməsi və s. həyata keçirilir. Gömrük rüsumları tətbiq edilmədikdə və ya onlar az təsirli olduqda lisensiyalaşdırmaya ehtiyac duyulur ki, burada da əsas məqsəd həm qarşılıqlı güzəşt əldə etmək, eyni zamanda da diskriminasiya məqsədli ola bilər. Bunu da vurğulamalıyıq ki, lisensiyalaşdırma müvəqqəti tədbir olduğundan, əvvəllər bağlanmış dövlətlərarası ticarət razılaşmalarına yenidən baxılmır. Beynəlxalq təcrübədə əsasən iki növ: *baş lisenziya* və *fərdi lisenziya* tətbiq olunur.

Kvotalaşdırma: *fərdi kvota* – idxalına icazə verilən malların ümumi miqdarının ixracatçı ölkələr üzrə paylaşdırılması nəzərdə tutulur; *tarif kvotası* – gömrük vergitutmasının daha əlverişli rejimdə məüyyən miqdarda idxalına icazə verir; *mövsümi kvota* – il ərzində məüyyən dövr üçün, xüsusən də istehsalın yüksək olduğu kənd təsərrüfatı məhsulları üçün tətbiq olunur; *qlobal kvota* – malın məüyyən dövr ərzində və malgöndərən ölkələr arasında paylaşdırılmadan ümumi idxalın miqdarını məüyyən edərək, idxalçıya ixracatçı ölkəni seçmə şansını verir və dünya praktikasına nəzər salsaq görürük ki, kvotaların 2/3-i qlobal kvotaların payına düşür; *faiz kvotası* – məüyyən hallarda idxal kvotaları ixracın həcmnin məüyyən faizi nisbətində məüyyən olunur.

Bəzi ölkələrin ticarət balansında böyük kəsir müşahidə olunduğu üçün dövlətlərdən idxala qadağalar tətbiq edilə bilər, eyni zamanda da buradakı əsas məqsədlərdən xarici valyutaya qənaət və ya milli istehsalçıların, yəni daxili bazarın xarici rəqabətdən qorunması üçün tətbiq edilir. Bəzi hallarda məüyyən ölkə ilə

xarici ticarətə qadağalar qoyulur ki, bu da *embarqo* adlanır. Əksər hallarda embarqo siyasi məqsədli olub, açıq və ya gizli formalarda tətbiq edilir.

İxracın məhdudlaşdırılması isə qarşılıqlı anlaşma yolu ilə olub, ixracatçının “könüllü olaraq” idxalatçının məcburi tədbirlərini gözləmədən öz ixracının həcmi məhdudlaşdırmasıdır və belə sazişlər ikitərəfli və çoxtərəfli olaraq həm dövlətlər arasında, həm də ayrı-ayrı istehsal sahələri arasında bağlanılır.

Monopolist və ya inhisarçı tədbirlər təsərrüfat subyektlərinə müəyyən hüquqların verilməsini nəzərdə tutur və ona aid olan tədbirlər: bəzi malların idxalına dövlət inhisarı və milli müəssisələrin xidmətindən məcburi istifadə.

Texniki tədbirlərə texniki tənzimləmə - insan və heyvanların həyat sağlamlığı üçün keçirilən sanitariya nəzarət, bitkilərin qorunması üçün fitosanitariya nəzarət, ətraf mühit və təbiətin qorunması üçün lazım olan tədbirlər, milli təhlükəsizlik tədbirləri; idxal mallarının qablaşdırma və markalandırmasına olan tələblər; müxtəlif keyfiyyət standartlarının tətbiqi – məişət elektronika, tibb preparatları, yeyinti məhsulları, uşaq malları; hazır məhsullara – atmosfer və havanın çirkləndirilməsinə gətirən sənaye avadanlıqlarına, nəqliyyat vasitələrinə proteksionist tədbirlər və s. aiddir.

İdxalın dövlət tənzimlənməsi barədə nəzəriyyələrin əsas müddələrinin təhlili dövlətin bu sahədə qarşısında dayanan əsas vəzifələri ümumiləşdirməyə imkan verir:

1. Yerli istehsalın dəstəklənməsi, sahibkarlıq mühitinin inkişaf etdirilməsi;
2. Yerli müəssisələr üçün əlverişli rəqabət mühitinin formalaşdırılması;
3. Yerli müəssisələrin müqayisəli üstünlük qazanmaları üçün imkanlarının artırılması;
4. Daxili bazarın qorunması, vergi və gömrük rüsumlarının tənzimləyici funksiyalarının gücləndirilməsi;

5. Beynəlxalq ticarəti tənzimləyən beynəlxalq təşkilatlarla sıx əməkdaşlıq və bu sahədə yaranan tələblərə uyğunlaşmaq;
6. Milli qanunvericiliyin müasir tələblərə uyğunlaşdırılması və s.

II FƏSİL. AZƏRBAYCANDA İDXALIN DÖVLƏT TƏNZİMLƏNMƏSİ PRAKTİKASININ TƏDQIQI

2.1. Azərbaycanı idxalı gömrük-tarif tənzimlənməsinin xüsusiyyətləri

Ölkəmiz həm təbii iqlim şəraiti, həm də əlverişli geostrateji coğrafi mövqeyinə görə qədim dövrlərdən ticarət yollarının kəsişmə mərkəzlərindən biri olmuş, təkcə quru yolu ilə deyil, eyni zamanda dəniz yolu ilə də digər dövlətlərlə ticarət əlaqələri qurulmuşdur. Dövlətimizin apardığı uğurlu iqtisadi siyasət nəticəsində yenidən canlanmaqda olan “Böyük İpək Yolu” vasitəsilə bir zamanlar Yaxın Şərq, Avropa, Orta Asiya, Kiçik Asiya ölkələri, Hindistan və Çin kimi ölkələrlə ticarət əlaqələri formalaşmışdı. Müasir zamanda da ölkəmiz bu baxımdan öz əhəmiyyətini itirməmiş, Şimal – Cənub dəhlizi, həmçinin Avropa və Asiya arasında ticarət əlaqələrinin inkişafında böyük rol oynayır. Hal-hazırda mövcud olan iqtisadi vəziyyət, özəl bölmənin inkişafı üçün görülən işlər, şəffaflığın artırılması, kiçik və orta sahibkarlığın dəstəklənməsi üçün görülən tədbirlər, kənd təsərrüfatı müəssisələrinin maliyyə-kredit və proteksionist tədbirlərlə himayə edilməsi kimi tədbirlər xarici ticarət əlaqələrinin müsbət inkişafına şərait yaradır.

Hər bir ölkənin iqtisadi inkişafı xarici ticarət əlaqələrinin keyfiyyətindən birbaşa asılıdır. Bu əlaqələrin tənzimlənməsi sistemi dövlətin iqtisadi siyasətinin təsiri altında formalaşır. Hal-hazırda ölkəmizdə milli istehsalın qorunmasına yönələn siyasətin əsas istiqamətlərini bir-birini tamamlayan iki istiqamətdə birləşdirə bilərik:

- daxili bazarın qorunması üçün gömrük-vergi mexanizmlərinin inkişaf etdirilməsi;
- yerli istehsalın inkişaf etdirilməsi üçün institusional islahatların aparılması.

Bazar iqtisadiyyatına keçid dövrünün ilk illərindən başlayaraq ölkəmizdə gömrük sisteminin formalaşması və inkişafı istiqamətində mühüm işlər görülmüş, vahid gömrük sistemi təşkil edilmişdir. Dövlətin gömrük siyasətinin formalaşması və həyata keçirilməsi məqsədilə 1992-ci ildə müvafiq dövlət orqanı – Azərbaycan Respublikasının Dövlət Gömrük Komitəsi yaradılmışdır.

Respublikamızda iqtisadiyyatın gömrük-tarif tənzimlənməsinin hüquqi əsasları Gömrük Məcəlləsi, “Gömrük tarifi haqqında” Qanun və digər normativ-hüquqi aktlarla müəyyən edilir [2; 6].

Ölkəmizə gətirilən və gömrük rüsumuna cəlb olunan (olunmayan) malların siyahısı, eyni zamanda da onlara tətbiq edilən rüsum dərəcələri Azərbaycan Respublikasının Nazirlər Kabineti tərəfindən, vergi dərəcələri isə Vergi Məcəlləsi ilə müəyyən olunur [3].

Gömrük sərhədindən keçirilən mallara ƏDV-nin tətbiqinin hesablanması aşağıdakı kimi aparılır [17, s. 107 – 108] :

- idxal gömrük rüsumlarına və aksiz vergisinə cəlb olunan mallar üçün:

$$VAT = \frac{CV + CT + E}{100} \times V$$

Burada, VAT (*value-added tax*) - əlavə dəyər vergisi, CV (*customs value*) – malların gömrük rəsmiləşdirilməsi zamanı müəyyən olunan gömrük dəyəri, CT (*customs tariff*) – mala hesablanmış gömrük rüsumunun məbləği, *Excise* – mala hesablanmış aksiz vergisinin məbləği, V (*VAT Rate*) – qüvvədə olan əlavə dəyər vergisinin dərəcəsi;

- idxal gömrük rüsumlarına cəlb olunan, lakin aksizlərə cəlb olunmayan mallar üçün:

$$VAT = \frac{CV + CT}{100} \times V$$

- idxal gömrük rüsumlarına cəlb edilməyən, lakin aksiz vergisinə cəlb edilən mallar üçün:

$$VAT = \frac{CV + E}{100} \times V$$

- idxal gömrük rüsumlarına və aksiz vergisinə cəlb edilməyən mallar üçün isə:

$$VAT = \frac{CV}{100} \times V$$

Aksiz dolayı vergi növü olaraq bütün növ spirtli içkilərə, tütün məhsullarına, neft məhsullarına və s. tətbiq olunur. Aksiz vergisinin vergitutma obyektı, bazası, dərəcələri, hesablanma və ödənilmə qaydaları Azərbaycan Respublikasının Vergi Məcəlləsinə müvafiq olaraq təyin edilir.

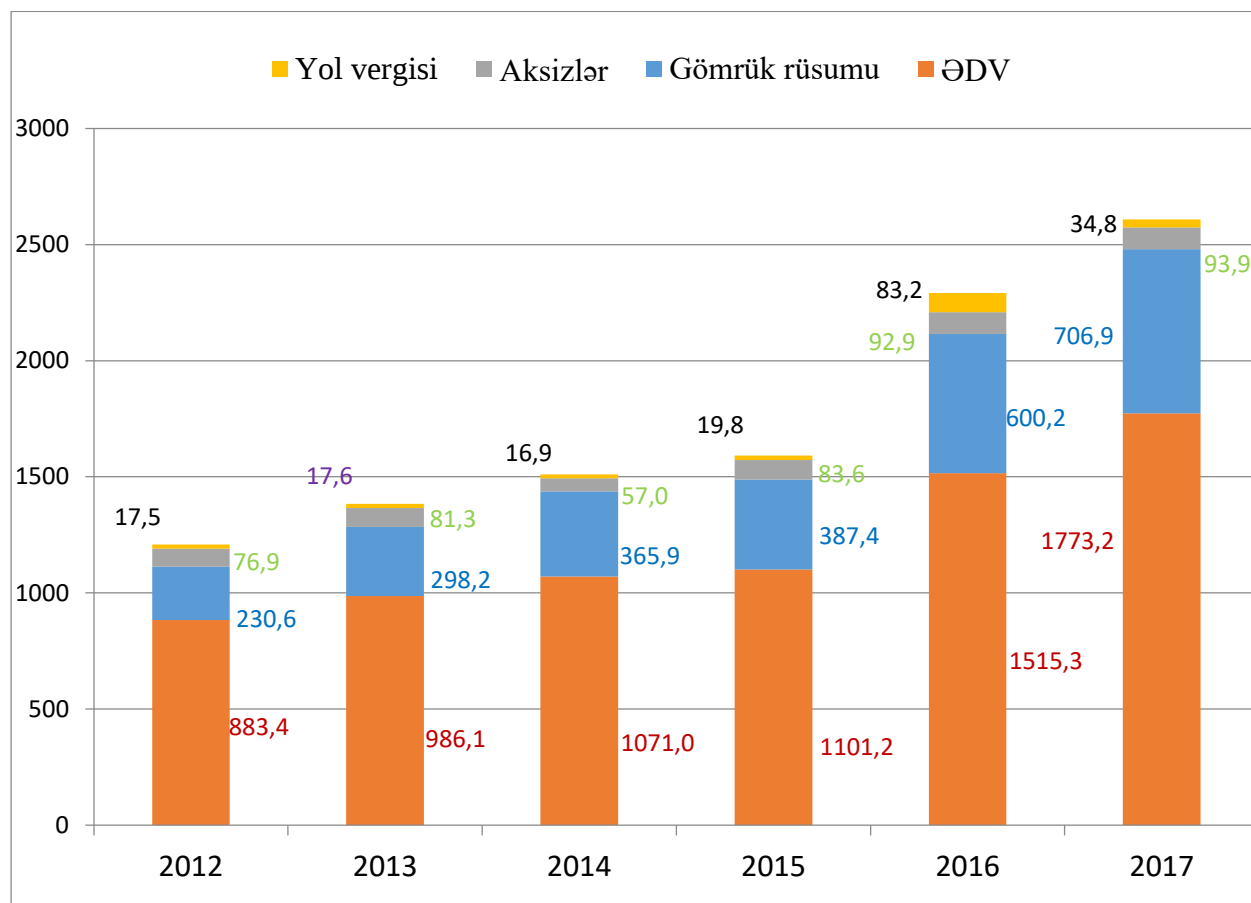
Yol vergisinin dərəcələri Vergi Məcəlləsi ilə müəyyən edilir.

Azərbaycanda gömrük rüsumları və idxalda vergilərin tətbiqinin fiskal nəticələri 2.1.1. sayılı şəkildə verilmişdir.

Daxilolmaların dinamikası göstərir ki, 2016-cı ildə əvvəlki illərlə müqayisədə sıçrayışlı artım olmuşdur. Bu dövrdə nə idxalın natural həcmələrində, nə də gömrük rüsumları və vergi dərəcələrində ciddi dəyişikliklər olmamışdır. Qeyd edilən sıçrayışlı artım 2015-ci il ərzində Azərbaycan manatının sərbəst dönerli valyutalara nisbətən təxminən iki dəfə dəyərdən düşməsi ilə izah olunur. Manatın devalvasiyası nəticəsində idxal olunan malların gömrük dəyəri manatla ifadədə xeyli artmışdır ki, bu da gömrük rüsumlarının və əlavə dəyər vergisinin məbləğinin artımında özünü göstərmişdir. Qeyd edilən fakt daxili bazarın qorunması üçün bir sıra dövlətlərin məqsədli şəkildə tətbiq etdiyi “milli valyutanın devalvasiyası” siyasətinin real nümunəsi kimi qəbul oluna bilər. Lakin, Azərbaycan manatının devalvasiyası əsas ixrac məhsulu olan xam neftin dünya bazarlarında qiymətinin kəskin azalması ilə yaranan obyektiv səbəblərlə bağlı idi.

Şəkil 2.1.1.

**2012 – 2017-ci illərdə Dövlət Gömrük Komitəsinin xətti ilə
büdcə daxilolmaları (milyon manatla)**

Mənbə: <http://customs.gov.az/az/faydali/budce-daxilolmalari/> saytıdan götürülən məlumatlar əsasında müəllif tərəfindən tərtib edilmişdir.

Gömrük tariflərinin müəyyən edilməsi zaman ölkədə müəyyən malların istehsalındakı mövcud vəziyyətlə yanaşı, bu malların milli iqtisadiyyatımızın strukturundakı yeri, beynəlxalq əmək bölgüsü baxımından perspektivləri nəzərə alınmalıdır. İdxal mallarına tətbiq olunan gömrük rüsumları və vergilər onların daxili bazarda qiymətlərini artırmaqla yerli istehsalçıların satış imkanlarını artırır və beləliklə, yerli istehsalın genişlənməsinə şərait yaradır.

Digər tərəfdən, yerli istehsalçıların əsas vəsaitlərə tələbatının (daxili bazar tərəfindən təmin olunmayan) ödənilməsi üçün idxal olunan malların gömrük rüsumlarından və vergilərdən azad edilməsi praktikası da bir çox ölkələrdə tətbiq olunur. Azərbaycan Respublikasının Nazirlər Kabinetinin müvafiq qərarları ilə idxal gömrük rüsumundan azad olan əsas vəsaitlərin siyahısı təsdiq edilmişdir. Bu siyahıda kənd təsərrüfatı, balıqçılıq və suvarma kimi sahələrdə, eləcə də kənd təsərrüfatı məhsullarının emalı sahəsində istifadə olunan mexaniki qurğular, avadanlıqlar və xüsusi maşınların siyahısı təsdiq olunmuşdur. Ölkəmizdə qeyri-neft sektorunun inkişaf etdirilməsi məqsədi ilə Azərbaycan Respublikasının Nazirlər Kabinetinin 2011-ci il 25 yanvar tarixli 17 nömrəli qərarı ilə cins heyvan, qoyun, keçi və toyuqlar, əkin üçün paxlalı bitkilər və bir sıra toxumlar, ərzaq məhsullarının istehsalında istifadə olunan avadanlıqların ehtiyat hissələri və digər müvafiq mallar da gömrük rüsumlarından azad edilən mallara aid edilmişdir.

Ölkəmizin mal qrupları üzrə idxalının strukturunun təhlili (cədvəl 2.1.1.) qeyd edilən qərarın nəticələri barədə müəyyən fikirləri irəli sürməyə imkan verə bilər. Cədvəldən göründüyü kimi, diri heyvanlar və heyvan mənşəli məhsullar üzrə idxalın həcmi 2013-cü ildə 2010-cu ilə nisbətən 49,5% artmış və bu artım sonrakı illərdə də davam etmişdir. Bitki mənşəli məhsullar üzrə idxalın artımı isə 2013-cü ildə 2010-cu ilə nisbətən 25,4% olmuş və 2016-cı ildə 592 milyon ABŞ dollarınadək çatmışdır. Həm diri heyvanlar, həm də bitki mənşəli məhsulların idxalının 2016-cı ildə əvvəlki illərlə müqayisədə kəskin artımını (2015-ci ilin göstəriciləri ilə müqayisədə müvafiq olaraq 29,5% və 29,4%) aqrar sektorun inkişafı istiqamətində aparılan siyasətin uğurlu nəticələrindən biri kimi qiymətləndirmək olar. Belə artımın manatın devalvasiyasından sonrakı ildə, yəni 2016-cı ildə daha yüksək sürətlə davam

etməsi faktı isə aparılan islahatların ünvanlılığının artmasından xəbər verir.

Cədvəl 2.1.1.

Azərbaycanda idxalın əmtəə strukturu

(milyon ABŞ dolları)

s/s	Mal qrupları	1995	2005	2010	2013	2014	2015	2016
	Cəmi	667,7	4211,2	6600,6	10712,5	9187,7	9216,7	8532,4
1	Diri heyvanlar və heyvan mənşəli məhsullar	74,3	44,9	86,2	128,9	149,6	136,0	176,1
2	Bitki mənşəli məhsullar	51,5	171,9	437,4	548,4	427,0	457,4	592,0
3	Heyvan və ya bitki mənşəli piylər və yağlar	54,5	36,1	93,7	75,6	88,1	83,8	144,1
4	Hazır ərzaq məhsulları	96,8	194,5	616,4	813,6	889,0	688,8	662,3
5	Mineral məhsullar	100,8	641,0	208,2	358,2	448,1	218,4	320,4
6	Kimya məhsulları	61,3	183,8	437,9	751,3	720,7	705,0	712,0
7	Plastik kütlə, kauçuk, rezin və onlardan hazırlanan məmulatlar	11,6	104,2	225,5	346,9	300,3	259,8	377,5
8	Toxuculuq materialları və məmulatları	11,4	64,9	61,0	93,8	100,3	89,1	314,3
9	Ayaqqabı, baş geyimləri və s.	1,9	16,7	7,1	11,5	12,6	10,1	73,1
10	Az qiymətli metallar və onlardan hazırlanan məmulatlar	42,0	489,3	925,2	1301,3	1245,2	1872,3	1312,7
11	Maşın və mexanizmlər, elektrotexniki avadanlıqlar və s.	82,9	1402,9	1903,2	2758,3	2583,4	2460,7	2013,4
12	Quru, uçan və üzən nəqliyyat vasitələri	36,6	420,9	796,9	1435,9	810,9	706,0	802,7
13	Digər məhsullar	42,0	440,0	801,9	2088,8	1412,4	1529,2	1031,9

Cədvəl Dövlət Statistika Komitəsinin sayından götürülən məlumatlar əsasında müəllif tərəfindən tərtib edilmişdir

Cədvəl 2.1.2.

Aqrar sektora aid mal növləri üzrə idxal göstəriciləri

s/s	Malların adı	2005		2010		2015		2016	
		Miqdarı	Məbləği, mln \$	Miqdarı	Məbləği, mln \$	Miqdarı	Məbləği, mln \$	Miqdarı	Məbləği, mln \$
1	İribuynuzlu heyvan əti, min ton	4,3	4,3	3,9	6,0	5,1	10,9	5,3	13,8
2	Quş əti, min ton	26,7	15,0	13,5	10,0	7,4	6,2	24,4	20,4
3	Süd və qaymaq, min ton	7,3	3,3	13,4	9,1	8,8	5,8	5,5	8,0
4	Kərə yağı və digər süd yağları və pastaları, min ton	8,0	7,7	11,3	28,3	13,8	22,4	14,4	48,4
5	Quş yumurtaları, milyon ədəd	17,9	5,0	23,3	6,3	51,4	8,6	46,1	6,2
6	Kartof, min ton	31,6	3,9	47,9	4,0	124,8	11,2	183,0	33,8
7	Təzə tərəvəz, min ton	15,4	2,4	71,6	15,0	25,5	6,1	45,9	18,3
8	Təzə meyvə, min ton	21,6	6,3	93,8	47,0	57,9	33,3	72,2	63,6
9	Buğda, milyon ton	0,9	119,4	1,3	285,4	1,4	296,8	1,6	295,0
10	Ət məhsulları, min ton	2,4	3,3	1,3	3,1	1,1	2,0	1,9	6,9
11	Meyvə və tərəvəz konservləri, ton	8,3	3,3	15,1	11,5	19,2	16,5	13,2	21,9
12	Mineral gübrələr, ton	77,3	14,3	49,2	19,9	152,1	68,8	166,9	51,6
13	Məhsulun yığılması üçün k/t maşınları, min ədəd	1,3	7,7	13,7	16,8	10,9	34,6	59,9	44,6
14	K/t məhsullarının emalı avadanlıqlar, min ədəd	3,8	9,9	0,7	15,2	4,1	14,4	58,1	13,4
15	Yeyinti sənayesi üçün avadanlıqlar, min ədəd	8,4	20,1	2,4	18,1	0,5	5,7	3,5	6,4
16	Traktorlar, min ədəd	0,6	14,3	1,1	29,6	1,7	53,8	1,5	41,8

Cədvəl Dövlət Statistika Komitəsinin sayından götürülən məlumatlar əsasında müəllif tərəfindən tərtib edilmişdir.

Gömrük tariflərinin müəyyən edilməsi zaman ölkədə müəyyən malların istehsalındakı mövcud vəziyyətlə yanaşı, bu malların milli iqtisadiyyatımızın strukturundakı yeri, beynəlxalq əmək bölgüsü baxımından perspektivləri nəzərə alınmalıdır. İdxal mallarına tətbiq olunan gömrük rüsumları və vergilər onların daxili bazarda qiymətlərini artırmaqla yerli istehsalçıların satış imkanlarını artırır və beləliklə, yerli istehsalın genişlənməsinə şərait yaradır. İnvestisiya xarakterli belə idxal mallarının ümumi idxalda payının artması da Azərbaycan iqtisadiyyatının qeyri-neft sektorunun investisiya cəlbəediciliyinin yüksəlməsinin əlaməti kimi qəbul oluna bilər.

İdxalın tarif metodları ilə tənzimlənməsinin yerli istehsalın inkişafına verdiyi fayda yerli məhsulların alıcılar üçün istehlak səmərəliliyinin yüksəlməsində təzahür olunur. İstehlak səmərəliliyi göstəricisi adətən uzunmüddətli istifadə malları üzrə təhlilin aparılması üçün istifadə olunur və sadələşdirilmiş formada aşağıdakı kimi müəyyən edilir [31] :

$$I_s = \frac{F}{X_i}$$

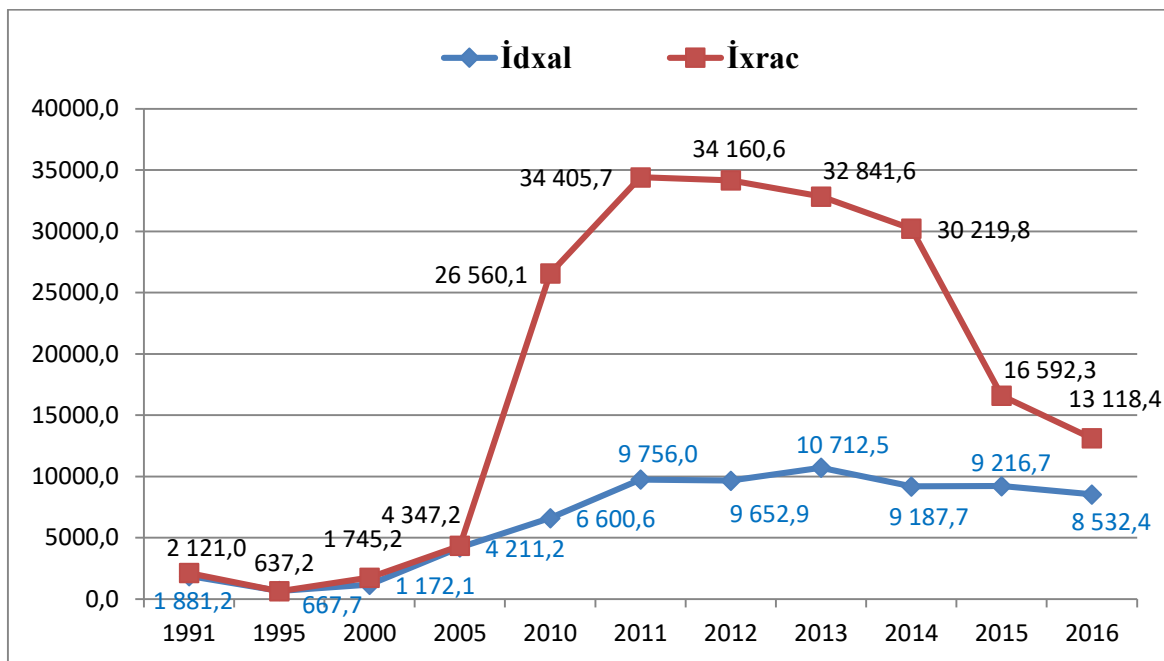
Burada, F – istehlakçının məhsuldan aldığı fayda, X_i – istehlakçının məhsuldan istifadə xərcləri (alış qiyməti, quraşdırma xərcləri, istifadə xərcləri və s.).

Daxili bazarın gömrük tarifləri vasitəsilə qorunması qısamüddətli dövrdə yerli istehsalın inkişafı üçün münbit zəmin yaratsa da, uzunmüddətli perspektivdə istehlakçıların mövqeyini zəiflədir, inkişafın ən əsas daxili təkanverici qüvvəsi olan rəqabəti məhdudlaşdırır. Buna görə də, idxalda gömrük tarifləri və vergilərin müəyyən edilməsində “müddət” amili mütləq nəzərə alınmalı və bu tənzimləmə tədbiri daxili bazarda yerli istehsalçılar arasında rəqabətin qorunması məqsədilə aparılan antiinhisar siyasəti ilə tamamlanmalıdır.

Şəkil 2.1.2-də əks olunmuş qrafikdən göründüyü kimi, dövlət müstəqilliyimizin ilk illərində idxal və ixrac həcmələri arasında balans qorunub saxlanmış, ticarət dövriyyəsi 1995-ci ildən başlayaraq artmağa başlamışdır.

Şəkil 2.1.2.

**Azərbaycan Respublikasında idxal və ixracın dinamikası
(milyon ABŞ dolları ilə)**

Mənbə: www.stat.gov.az sayından götürülən məlumatlar əsasında müəllif tərəfindən tərtib edilmişdir.

XXI əsrin ilk onilliyinin sonlarında xam neftin qiymətinin kəskin artımı və ölkəmizdə neft hasilatında artımın da məhz bu illərə təsadüf etməsi nəticəsində ixracın həcmi idxaldan dəfələrlə çox olmuşdur. Sonrakı illərdə həm neftin qiymətinin, həm də hasilatın azalması ixrac həcmində azalmalara gətirmişdir. İxracda baş verən kəskin dəyişikliklər fonunda idxalın nisbətən sabit qalmasını məhz idxalın dövlət tənzimlənməsi sahəsində aparılan siyasətin uğuru

kimi qiymətləndirmək olar. Dövlətin qeyri-neft sektorunun inkişafı istiqamətində atdığı addımlar, aqrar sektorun dəstəklənməsi sahəsində gördüyü işlər və digər tənzimləyici tədbirlər nəticəsində iqtisadiyyatın bir sahədən (neft hasilatı) asılılığının artımının qarşısı alınmış, daxili tələbatın ödənilməsində yerli istehsalçıların rolu azalmamışdır.

Nəticədə, bütün əlamətlərin mövcudluğuna baxmayaraq, milli iqtisadiyyatımız “holland xəstəliyi” ilə mübarizə apara bilmişdir.

Xarici ticarət əlaqələrinin tənzimlənməsində görülmə işlər, qanunvericiliyimizin beynəlxalq normalara, Ümumdünya Ticarət Təşkilatının tələblərinə uyğunlaşdırılması bu sahədə aparılan işlərdəndir. Azərbaycan Respublikasının ÜTT-yə üzv olma ilə bağlı prosesləri hazırda davam edir. Bu təşkilata üzv olan ölkələrin təcrübəsindən görə bilərik ki, ÜTT-yə qoşulduqdan sonra dövlətlərin əldə etdiyi nəticələr müxtəlifdir. ÜTT-yə üzvlüyün bir sıra müsbət və mənfi cəhətləri mövcuddur. Ölkəmiz üçün müsbət cəhətlər olaraq aşağıdakıları qeyd edə bilərik:

- idxal-ixrac məşğul olan yerli müəssisələrin ÜTT-yə üzv olan dövlətlərin bazarına təminatlı çıxışı;
- xarici ticarət prosedurlarının sadələşdirilməsi, idxal-ixrac əməliyyatlarının daha da şəffaflaşdırılaraq xarici dövlətlərin tətbiq edə biləcəyi daxili vergilərdən, rüsumlardan və texniki maneələrdən qorunmaq imkanı;
- beynəlxalq standartlara uyğun olan rəqabətə davamlı məhsulların istehsalı;
- qeyri-neft sektoruna xarici investisiyaların artımı;
- iqtisadiyyatın şaxələnməsi imkanlarının artması.

ÜTT Azərbaycan Respublikasını öz sıralarına inkişaf etmiş ölkələrlə bərabər hüquqlu üzv kimi qəbul etmək istəyir. Bu isə ölkəmizin cari vəziyyəti üçün əlverişli hal deyil. Üzv olma prosesimizin gecikmə səbəblərindən əsas xarici ticarətin tənzimlənməsi zamanı bir sıra inkişaf etməkdə olan ölkələrin istifadə etdiyi üsul və

vasitələrdir. İnkişaf etməkdə olan ölkələr öz daxili bazarlarını qorumaq üçün əsasən proteksionist siyasətdən istifadə etdiyi halda, inkişaf etmiş ölkələr liberal siyasətin tərəfdarıdırlar. ÜTT-nin bizim üçün mənfi xarakter daşıyan digər şərtlərinə misal olaraq aşağıdakıları göstərə bilərik:

- qeyri-tarif vasitələrdən imtina etmək məcburiyyəti (burada ÜTT standartlarına uyğun müəyyən istisnalar var);
- əsasən liberal siyasətin dəstəklənməsi;
- idxal rüsumlarının ləğvi (gömrük ödənişlərinin aşağı düşməsi fiskal problemə gətirə bilər) və s.

Eyni zamanda, ÜTT-də yerli istehsalçılara dövlət dəstəyinin verilməsi (bəzi hallarda kənd təsərrüfatı istisna olmaqla) məqsəduyğun hesab olunmur. Digər tərəfdən, ÜTT-yə üzvlük milli qanunvericilik, XİF, büdcə, vergi, gömrük və digər tənzimləmə alətlərinin normativ-hüquqi əsaslarında dəyişiklikləri tələb edir. Əgər bu şərtlərlə üzvlüyü qəbul edərsək, bu o deməkdir ki, daxili bazarımızı ÜTT şərtləri daxilində böyük iqtisadiyyatı olan dövlətlərdən qorumaq imkanımız azalacaq. İstehsal etdiyimiz məhsulların bir qismi yerli bazarı tam təmin etmədiyindən və kifayət qədər rəqabət qabiliyyətli olmadığından idxaldan asılılığımız artacaq. Burada birbaşa zərər subsidiyalara ehtiyacı olan aqrar sektora dəyəcək, həmçinin, maliyyə, bank, sığorta və digər sahələr də diqqətdən yayınmamalıdır. Ölkəmizin ixrac etdiyi məhsulların tərkibində neft və neft məhsulları, idxal etdiyi malların strukturunda isə hazır məhsulların payı çox olduğundan, Azərbaycanın ÜTT-yə daxil olması böyük sənaye dövlətlərinə sərfdir, çünki ÜTT-yə üzvlük o ölkələr üçün faydalıdır ki, onlar hazır məhsulu ixrac, xammalı isə idxal edirlər, və beləliklə, onlar ÜTT vasitəsilə hazır məhsullarına yeni satış bazarları və ucuz təbii resurslara çıxış əldə edirlər.

Azərbaycan ÜTT-nin təklif etdiyi sanitariya və fitosanitar tədbirlərin tətbiqi haqqında, ticarətdə texniki maneələr haqqında, mənşə qaydaları haqqında, idxalın

lisenziyalaşdırılması prosedurları haqqında Sazişlərə qoşulub. ÜTT-yə tamhüquqlu üzv kimi daxilolma o zaman səmərəli ola bilər ki, milli iqtisadiyyatımızın sektorları, xüsusilə aqrar sektor və emal sənayesi bu qurumun standart qaydalarından səmərəli istifadə etmək qabiliyyətinə malik olsun. Hazırda Azərbaycan dövlətinin apardığı iqtisadi siyasət məhz yerli istehsalın inkişafı və ölkənin iqtisadi təhlükəsizliyinin təmin edilməsi strategiyasına əsaslanır.

Xarici ticarətin səmərəli tənzimlənməsində beynəlxalq və regional təşkilatlarla yaxından əməkdaşlıq, idxalı əvəz edən məhsulların istehsalının stimullaşdırılması, ixrac yönümlü məhsul istehsalı, gömrük prosedurlarının sadələşdirilməsi və asanlaşdırılması, XİF-in tənzimlənməsində bazar mexanizmlərinin təsirinin artırılması, xarici ticarətin aparılmasında təsiri olan dövlət orqanlarının fəaliyyətinin şəffaflaşdırılması, xarici investisiyanın təşviq edilməsi, qanunvericilik bazasının təkmilləşdirilməsi və s. əsas istiqamətlər olaraq götürülmüşdür.

2.2. İdxalın dövlət tənzimlənməsi sahəsində beynəlxalq təcrübə

İnkişaf etmiş ölkələrin inkişaf tarixinə nəzər salsaq görürük ki, onların demək olar ki, hamısı iqtisadi inkişafının başlanğıcında yerli istehsalçıları idxal mallarının rəqabətindən qorumaq üçün müxtəlif tənzimləyici tədbirlərdən geniş istifadə etmiş, xarici bazarlar üçün rəqabətqabiliyyətli malların daxili resurslar hesabına istehsalına üstünlük vermişlər.

Hazırda qloballaşan iqtisadiyyatda liberal iqtisadi təfəkkürün hakim mövqedə olmasına rəğmən bir sıra inkişaf etmiş ölkələrdə (ABŞ, Böyük Britaniya, Fransa və s.) proteksionist tədbirlərin geniş tətbiqi iqtisadiyyatın dövlət tənzimlənməsi mexanizmlərinin hələ də aktual olduğunu göstərir. Qeyd edilən ölkələrdə daxili bazarın qorunması və idxalın dövlət tənzimlənməsi alətlərinə diqqət yetirsək bu alətlərin 300 il bundan əvvəl təklif olunan tənzimləyici mexanizmlərin müasirləşmiş forması olduğunu da görə bilərik.

XVII əsrdə yaşamış alman iqtisadçısı Filip fon Xornik (1638 – 1712) 1684-cü ildə nəşr olunmuş “Avstriya hər şeydən üstündür” adlı əsərində ölkənin sərvətinin artması və yerli istehsalın inkişafının təmin edilməsi üçün 9 qayda təklif etmişdir (əlamətdar haldır ki, Xornikin bu əsəri Osmanlı dövlətinin Vena şəhərinə sonuncu hücumundan bir il sonra nəşr edilmişdir) [32, s.346 – 348] :

1. Ölkənin torpağını diqqətlə öyrənmək və onun bir qarışını belə emalsız qoymamaq; təbiətdə mövcud olan hər bitki ilə eksperiment aparmaq, onların yerli şəraitdə becərilməsi imkanlarını yoxlamaq; qızıl və gümüş axtarışı üçün səyləri əsirgəməmək.
2. Ölkədə mövcud olan bütün istehsal ehtiyatlarının (təbii halında istehlakı mümkün olmayanların) emalını təşkil etmək (emal məhsulları xammaldan 2-3-10-100 dəfə baha olduğu üçün yaxşı idarəedici bu qaydanın pozulmasına imkan verməz).

3. Əvvəlki iki qaydaya riayət olunması üçün insan lazım olacaq – xammalın həm becərilməsi və ya hasili, həm də emalı üçün. Buna görə də, əhaliyə diqqət yetirmək lazımdır - əhalinin sayı ölkənin imkanlarına uyğun olaraq mümkün qədər çox olmalıdır. Bu, yaxşı təşkil olunmuş dövlətin əsas qayğısıdır. Təəssüflər olsun ki, məhz bu məsələ adətən diqqətdən kənarda qalır. İnsanları gəlirli peşələrlə məşğul olmağa sövq etmək lazımdır. Onları yeni ixtiralara, sənət və peşə növlərini yaratmağa istiqamətləndirmək və dəstəkləmək, zəruri hallarda öyrənmək üçün xarici mütəxəssisləri cəlb etmək zəruridir.
4. Ölkənin yerli mədənlərdə hasil olunmuş və yaxud yerli malların ixracı hesabına xarici ölkələrdən qazanılmış qızıl və gümüşü varsa, həmin sərvətin xarici ölkələrə axınının qarşısı mümkün qədər alınmalıdır. Qızıl və gümüş yeşiklərdə və ya evlərdə döşək altında saxlanmamalı, ölkə daxilində dövriyyədə iştirak etməlidir. Bu qaydaya riayət edən ölkə (kifayət qədər nəgd vəsaiti, xüsusilə qızıl və gümüş mədənləri olan ölkələr) kasıblaşmır, əksinə, onun var-dövləti mütləq artır.
5. Ölkə əhalisi mümkün qədər yerli məhsullarla dolanmağa və xarici məhsullardan istifadə etməməyə cəhd etməlidirlər (ən zəruri hallar istisna olmaqla).
6. Əgər xarici ölkələrin məhsullarının alışı qaçılmazdırsa, onda onların birbaşa istehsalçıdan alınması təmin edilməlidir. Bu zaman çalışmaq lazımdır ki, həmin məhsullar qızıl və ya gümüş əvəzinə deyil, yerli məhsullarla mübadilə edilərək alınsın.
7. Xarici məhsullar ölkəyə son istehlaka hazır vəziyyətdə gətirilməməlidir. Yaxşı olar ki, bu idxal məhsulunun istehlaka tam yararlılığı (emalı) ölkə daxilində təmin olunsun.

8. Ölkə hər zaman çalışmalıdır ki, artıq məhsulunu xarici ölkələrə mümkün qədər son istehlaka hazır formada satsın (qızıl və ya gümüş müqabilində). Bunun üçün zəruri tələbatı dünyanın ən ucqar yerlərində belə axtarmaq lazımdır.
9. Zəruri hallar istisna olmaqla, ölkədə kifayət qədər istehsal oluna bilən malların idxalının qarşısı alınmalıdır. Bu məsələdə xarici sahibkarlara dost, müttəfiq və ya düşmən ölkədən olmasına baxmayaraq, rəğbət və ya şəfqət hissi göstərmək olmaz. Ona görə ki, istənilən dostluq ölkəyə zəiflik və müflisləşmə gətirdiyi nöqtədə bitir. Bu qayda yerli məhsulun keyfiyyətə xarici məhsuldan geri qalması, və yaxud, qiymətə çox baha olması halında belə yerinə yetirilməlidir *(məhsula görə ödənilən baha qiymət ölkə daxilində dövr edərək digər məhsullara əlavə tələbi formalaşdırır, xaricə gedən vəsait isə bu funksiyanı xarici ölkədə yerinə yetirir və həmin ölkənin iqtisadiyyatına fayda verir)*.

Xornikin 9 qaydası həm proteksionist siyasətin, həm də yerli istehsalın inkişaf etdirilməsi siyasətinin əsas istiqamətlərini müəyyən etməyə imkan verir və bu gün də aktuallığı ilə seçilir.

Norveç iqtisadçısı Erik Raynert proteksionizm siyasətinin birtərəfli qaydada aparılmasının zərərli olduğunu, belə siyasətin yerli emal sənayesinin inkişafı üçün zəruri olan əlavə tənzimləmə tədbirləri ilə tamamlanmasının vacib olduğunu bildirirdi. O, inkişaf etmiş Şərqi Asiya ölkələrində və inkişafdan geri qalmış Latın Amerikasına ölkələrində tətbiq olunan proteksionizm siyasətinin əsas xüsusiyyətlərini müqayisə etmişdir. E.Raynert apardığı tədqiqat nəticəsində daxili bazarın qorunmasına yönələn dövlət tənzimlənməsi tədbirlərinin hansı halda səmərəli, hansı halda isə səmərəsiz olduğunu müəyyən etmişdir. Onun əldə etdiyi nəticələr Azərbaycan kimi inkişaf etməkdə olan ölkələrdə proteksionizm siyasətinin aparılmasının zəruriliyini əsaslandırmağa imkan verir və bu siyasətin lazımı

nəticələrə gətirməsi üçün hansı elementlərlə zənginləşdirilməsinin lazım olduğunu göstərir.

Şərqi Asiya və Latın Amerikası ölkələrində tətbiq olunan proteksionizm siyasətinin müqayisəsi

Şərqi Asiya “səmərəli proteksionizm”	Latın Amerikası “səmərəsiz proteksionizm”
Dünya bazarları üçün yeni məhsulların istehsalının - yeni sənaye sahələrinin müvəqqəti müdafiəsi.	Daxili bazarlar (<i>adətən kiçik həcmli</i>) üçün məhsulların istehsalının - ənənəvi sənaye sahələrinin daimi müdafiəsi.
Məhsuldarlığın artımının bütün vasitələrlə dəstəklənməsi (başqa ölkələrlə müqayisədə məhsuldarlığın kəskin artımı baş verir).	Məhsuldarlığın artımına zəruri diqqət göstərilir.
Dünyanın dinamik anlamına, bazarın rəqabət mexanizmi tərəfindən dəstəklənən yaradıcı dağdıçılığa əsaslanır.	Dünyanın statik anlamına, bazarların bölüşdürülməsinə və inhisarlı iqtisadiyyata əsaslanır.
Daxili bazarda rəqabət qorunur.	Daxili bazarda rəqabət çox zəifdir.
Əsas texnologiya ölkə daxilində yaradılır və inkişaf etdirilir.	Əsas texnologiya idxal olunur (ölkə sənaye məhsullarının istehsalı prosesinin yığım mərhələsi üzrə ixtisaslaşır, sənayeləşmə aşağı səviyyədədir).
Təhsilə iri həcmli investisiyalar qoyulur (sənayeləşmə siyasəti təhsilə böyük tələbat yaradır, təhsilli mütəxəssislərin təklifi tələbatla uzlaşır).	Təhsilə diqqət azdır. Mövcud sənaye sahələrinin yüksək ixtisaslı mütəxəssislərə tələbatı az olduğu üçün təhsilə investisiyalar ixtisaslı insanların başqa ölkələrə miqrasiyasını (beyin axını) gücləndirir.
Meritokratiya daha üstün mövqedədir – kapital, iş yerləri və imtiyazlar mütəxəssislərin keyfiyyətinə və məhsuldarlığına görə bölüşdürülür.	Nepotizm - kapital, iş yerləri və imtiyazlar şəxsi, qohumluq və digər əlaqələrə görə bölüşdürülür.
Gəlirlərin nisbətən bərabər bölgüsü daxili bazarda tələbatı artırır və sənayenin inkişafı üçün münbit şərait yaradır.	Gəlirlərin qeyri-bərabər bölgüsü daxil bazarı məhdudlaşdırır və yerli sənaye müəssisələrinin rəqabət qabiliyyətini zəiflədir.
İstehsalçılarla yerli təchizatçılar arasında fəal tərəfdaşlıq dəstəklənir.	İstehsalçılarla yerli təchizatçılar arasında qarşıdurma var (satınalma proseslərinin qeyri-şəffaflığına görə).
Texnologiyaların yayılması elə tənzimlənir ki, bu zaman daha çox biliyin ötürülməsi təmin olunur.	Texnologiyaların yayılması zamanı əsasən istifadəçi bilikləri ötürülür.

Mənbə: [32, s.344 – 345]

Səmərəli proteksionizmin qeyd edilən hər bir əlamətinin ölkəmizdə təmin edilməsi həm iqtisadi, həm də sosial sahələrdə müvafiq islahatların aparılmasını tələb edir.

Ölkə iqtisadiyyatının inkişafında xarici ticarətin rolunu müəyyən edən göstəricilərdən biri də kvotadır [17, s.11] :

$$XTD_k = \frac{XTD}{UDM} \times 100\%$$

Burada, XTD_k – xarici ticarət dövriyyəsi kvotası, XTD – xarici ticarət dövriyyəsi, UDM – ümumi daxili məhsulu göstərir.

İxrac kvotası

$$I_{xk} = \frac{I_x}{UDM} \times 100$$

İdxal kvotası isə,

$$I_{dk} = \frac{I_d}{UDM} \times 100$$

düsturları ilə hesablanır.

İxracın həcmnin çox olması ölkənin xarici ticarətdə aktiv iştirakını göstərən göstəricilərdən biridir. Məhz buna görə də, xarici ticarətə qoşulan bütün digər dövlətlər öz ixraclarının həcmi artırmaqda maraqlıdırlar.

İdxalın tənzimlənməsində gömrük rüsumlarının müxtəlif növlərindən istifadə edilir.

Tarif kvotalarına misal kimi, ABŞ-da rafinə edilmiş şəkərin kvotadan artıq miqdarına 215%, Yaponiyada isə 250% rüsum tətbiq edilir.

Avropa İttifaqına üzv ölkələr daxilində sənaye məhsullarının idxalı məhdudiyyətlər olmadan həyata keçirilir. **Şərqi Avropa** ölkələrində isə müəyyən

məhdudiyyətlərdən istifadə olunur. Aİ-nin bəzi ölkələri ilə yanaşı, digər Aİ-yə üzv olmayan ölkələrdən bəzi toxuculuq sənayesi məhsullarına da kvotalar tətbiq edilir.

Hindistanda ölkə üzrə idxal əməliyyatlarının tənzimlənməsi mərkəzləşdirilmiş formada həyata keçirilir.

Finlandiyada *Çindən* idxal olunan bütün məhsullara lisenziya tələb edilir. Avropanın daha çox inkişaf etmiş ölkələrində idxala nəzarət **Yaponiyaya** nisbətə daha azdır. Milli təhlükəsizlik, səhiyyə və s. sahələr ilə bağlı olan 77 növ əmtəənin ölkəyə gətirilməsi məhdudlaşdırılmış və bu əmtəələrin Yaponiyaya gətirilməsi üçün idxalçılar idxal kvotası sertifikatı almalıdırlar.

Bəzi ölkələrdə, məsələn, **Yaponiya, İsveç, Norveç** və digər dövlətlər müəyyən əmtəələrin idxalında inhisarçı hüquqa malikdirlər. Belə əmtəələrdən bəzi kənd təsərrüfatı məhsulları, spirtli içkilər, tütün və s. misal olaraq göstərə bilərik. Dövlət inhisarından Almaniyada ikinci dünya müharibəsindən əvvəl, Böyük Britaniyada müharibədən sonra, Yaponiyada isə 50 – 70-ci illərdə geniş istifadə edilirdi.

Lisenziyalasdırma qeyri-tarif tədbiri olaraq ilk dəfə 1931-ci ildə Fransa tərəfindən təklif edilmişdir. **Çin Xalq Respublikası** milli iqtisadiyyatı və xarici ticarət sistemini daha liberallasdırmaq üçün inzibati icazə və lisenziyalar da daxil olmaqla bir sıra sahələrdə islahatlar aparmış, 2001-ci ildə ÜTT-yə üzv olana qədər integrasiya prosesində istehsal və xidmət sektorlarında tələb olunan çoxsaylı lisenziya və digər inzibati icazələrin davamlı iqtisadi artıma, sahibkarların sərbəst fəaliyyəti və ticarətdən daha çox mənfəət əldə edilməsinə maneə olduğunu qəbul etmiş, onların sayını azaltmış, bəzi sahələrdə hətta təməmilə ləğv etmişdir.

İnkişaf etmiş və inkişaf etməkdə olan ölkələrdə idxalın dövlət tənzimlənməsi sahəsində tətbiq olunan mexanizmlərin təhlili aşağıdakı nəticələrə gəlməyə imkan verir:

1. İdxalın tənzimlənməsində tarif və qeyri-tarif metodları bir-birini tamamlamaqla və əlaqələndirilmiş şəkildə tətbiq olunur;
2. İdxalın azaldılması məsələsində yerli istehsalın inkişaf etdirilməsi tarif və qeyri-tarif metodlarına nisbətən daha prioritetli hesab olunur;
3. Daxili bazarda bazar mexanizmlərinin və yerli müəssisələr arasında rəqabətin inkişafı dəstəklənir;
4. Yerli istehsalda məhsuldarlığın artımı dövlətin tənzimləmə tədbirlərinin əsas nəticəlilik göstəricisi kimi qəbul olunur;
5. Tənzimləmə tədbirləri ünvanlı xarakter daşıyır;
6. İdxalın tənzimlənməsi iqtisadiyyatın ümumi tənzimlənməsi tədbirləri ilə uzlaşdırılır.

III FƏSİL. İDXALIN DÖVLƏT TƏNZİMLƏNMƏSİNİN PERSPEKTİV İNKİŞAF İSTİQAMƏTLƏRİ

3.1. Azərbaycanla idxalın dövlət tənzimlənməsinin sosial-iqtisadi inkışafa təsiri

Dövlətimiz idxalı əvəz edən və ixracyönümlü istehsalın inkışafı istiqamətində bir sıra mühüm tədbirlər həyata keçirir. Müstəqilliyimizin bərpa olunduğu dövrdən başlayaraq bu günə qədər davam etdirilən strateji siyasət kursu ölkəmizə bir sıra istehsal amilləri üzrə mütləq və müqayisəli üstünlüklərin (enerji və digər təbii ehtiyatlar, insan resursları, infrastruktur elementləri və s.) əldə edilməsinə şərait yaratmış, xarici ticarət dövriyyəsinin müsbət saldosu təmin edilmişdir.

2012-ci ildə qəbul olunmuş “Azərbaycan 2020: gələcəyə baxış” İnkişaf Konsepsiyasında ixrac yönümlü iqtisadi model əsas götürülərək, iqtisadiyyatın rəqabət qabiliyyətinin yüksəldilməsi, qeyri-neft sektorunun inkışafı, innovasiya fəaliyyətinin təşviqi və genişləndirilməsi əsas prioritetlər kimi müəyyən edilmiş, sahibkarlara dövlət dəstəyinin artırılması, daxili bazarın haqsız rəqabətdən qorunması üçün tədbirlərin həyata keçirilməsi nəzərdə tutulmuşdur. Bu konsepsiya və digər dövlət proqramları çərçivəsində həyata keçirilən tədbirlər sayəsində Azərbaycanda əsas sosial-iqtisadi göstəricilərin müsbət dinamikası qorunub saxlanmışdır [5].

2016-cı ildə ÜDM-in azalması əsasən xam neftin dünya bazarlarında qiymətinin aşağı düşməsi ilə yanaşı ölkəmizin əsas ixrac məhsulu olan xam neftin hasilatının da azalması ilə izah olunur.

Cədvəl 3.1.1.

Əsas sosial - iqtisadi göstəricilərin indeksləri
(əvvəlki ilə nisbətən, faizlə)

Göstəricilər	2005	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016
Ümumi daxili məhsul	126,4	105,0	100,1	102,2	105,8	102,8	101,1	96,9
Sənaye məhsulu	133,5	102,6	95,0	97,7	101,8	99,3	102,4	99,5
Kənd təsərrüfatı məhsulu	107,5	97,8	105,8	106,6	104,9	97,4	106,6	102,6
Orta aylıq nominal əmək haqqı	124,3	111,2	109,9	109,4	106,7	104,6	105,0	106,8
Əhalinin gəlirləri	122,3	113,3	119,2	113,9	108,0	105,1	105,8	108,7
Əhalinin xərcləri	117,3	110,5	115,2	110,7	114,1	109,9	113,5	113,8
Əhalinin sərəncamında qalan real gəlirlər	112,6	108,1	110,5	113,1	104,7	103,7	102,2	96,8

Mənbə: www.stat.gov.az saytından götürülən məlumatlar əsasında müəllif tərəfindən tərtib edilmişdir.

Cədvəl 3.1.2.

ÜDM-in sahələr üzrə strukturu (milyon manatla)

İllər	Cəmi	o cümlədən			
		sənaye	kənd təsərrüfatı, meşə təsərrüfatı və balıqçılıq	xalis vergilər	digər sahələr
2005	12522,5	6201,9	1137,9	946,5	4236,2
2010	42465,0	21942,2	2344,6	2876,5	15301,7
2011	52082,0	28010,7	2643,5	3056,0	18371,8
2012	54743,7	27040,4	2813,7	3392,0	21497,6
2013	58182,0	26441,7	3122,2	3878,0	24740,1
2014	59014,1	24169,4	3139,2	4413,0	27292,5
2015	54380,0	17912,4	3359,4	4859,0	28249,2
2016	60393,6	22446,8	3369,5	4591,2	29986,1

Mənbə: www.stat.gov.az saytından götürülən məlumatlar əsasında müəllif tərəfindən tərtib edilmişdir.

Bu azalma sənaye sahələrində yaranan ÜDM-in kiçilməsində də əks olunur. Əhalinin gəlir və xərclərində, orta aylıq nominal əmək haqqının miqdarında hər il artım müşahidə olunmuşdur. 2015-ci ildə manatın devalvasiyası nəticəsində idxal olunan malların qiymətlərinin kəskin artımı əhalinin xərclərinin artımına gətirməklə onların sərəncamlarında qalan gəlirlərin azalmasına səbəb olmuşdur. Əhalinin sərəncamında qalan gəlirlərin azalması yığımın azalmasına gətirməklə investisiya qoyuluşu mənbələrinin daralmasına şərait yarada bilər. Buna görə də, əhalinin gəlirlərinin artırılmasının dəstəklənməsi prioritet vəzifələrdən biri kimi qəbul oluna bilər.

Cədvəl 3.1.3.

Əmək bazarının əsas sosial-iqtisadi göstəriciləri

Göstəricilər	2005	2010	2012	2013	2014	2015	2016
Əhalinin orta illik sayı – min nəfər	8500,3	9054,3	9295,8	9416,8	9535,1	9649,3	9757,8
İqtisadi fəal əhalinin sayı - min nəfər	4380,1	4587,4	4688,4	4757,8	4840,7	4915,3	5012,7
İqtisadiyyatda məşğul olanların sayı - min nəfər	4062,3	4329,1	4445,3	4521,2	4602,9	4671,6	4759,9
o cümlədən mülkiyyət formaları üzrə:							
dövlət	1229,8	1142,7	1157,7	1169,4	1178,2	1176,1	1171,4
qeyri-dövlət	2832,5	3186,4	3287,6	3351,8	3424,7	3495,5	3588,5
İşsizlər, min nəfər	317,8	258,3	243,1	236,6	237,8	243,7	252,8
İşsizlik səviyyəsi,%-lə	7,3	5,6	5,2	5,0	4,9	5,0	5,0
İqtisadiyyatda muzzla işləyənlərin sayı – min nəfər	1297,1	1382,9	1480,7	1514,0	1519,7	1502,5	1514,3
Muzzla çalışan işçilərin orta aylıq əmək haqqı – manat	123,6	331,5	398,4	425,1	444,5	466,9	499,8

Mənbə: www.stat.gov.az saytından götürülən məlumatlar əsasında müəllif tərəfindən tərtib edilmişdir.

Göründüyü kimi, ÜDM-in 2016-cı ildəki məbləği 2005-ci il ilə müqayisədə 4,8 dəfə artmışdır. Lakin ÜDM-in iqtisadiyyatın sahələri üzrə artım tempi fərqli olmuş, əsas idxaləvəzedici sahələr olan sənayedə 3,6 dəfə və kənd təsərrüfatında 2,9 dəfə, digər sahələrdə isə 7,1 dəfə olmuşdur. Kənd təsərrüfatı, meşə təsərrüfatı və balıqçılıq sahəsinin ÜDM-də xüsusi çəkisi 2005-ci ildə 9,1%, 2016-cı ildə isə 5,6%-dək azalmışdır.

Aparılmaqda olan dövlət siyasəti və idxal mallarının daxili istehsal hesabına əvəzlənməsinə yönələn islahatların təsiri ilə əmək bazarında da müsbət meyillər qorunub saxlanmışdır.

2016-cı ildə əhalinin sayı 2005-ci il ilə müqayisədə 1,2 milyon nəfər artaraq 9,8 milyon nəfərə çatmışdır. İqtisadi fəal əhalinin sayı isə bu dövr ərzində 632 min nəfər artmışdır. Məşğul əhalinin dövlət sektorunda payı 2005-ci ildə 30,3%, 2016-cı ildə isə 24,6% olmuş, özəl sektorda məşğulluğun xüsusi çəkisi müvafiq olaraq 69,7%-dən 75,4%-dək yüksəlmişdir. Yerli istehsalın dəstəklənməsi tədbirləri nəticəsində əhalinin artımına baxmayaraq, işsizliyin 5% səviyyəsində saxlanmasına nail olunmuşdur. Təhlillə əhatə olunan dövrdə mizdlə işləyənlərin də sayında artım müşahidə edilmiş, orta aylıq əmək haqqının səviyyəsi isə 2016-cı ildə 2005-ci ilə nisbətən 4 dəfə artmışdır.

Məşğul əhalinin iqtisadi fəaliyyət növləri üzrə bölgüsünün təhlili idxaləvəzləyici malları istehsal edən sahələrin inkişaf meyilləri barədə fikir bildirməyə imkan verir (cədvəl 3.1.4). İdxalı əvəz edən malların əsas istehsalçısı kimi kənd təsərrüfatı və emal sənayesini qəbul edərək bu iki sahədə məşğulluğun dinamikasına xüsusi diqqət yetirək. Məşğul əhalinin sayı 2016-cı ildə 2005-ci ilə nisbətən 17,2% çox olmuşdur. Məşğulluğun müvafiq artımı kənd təsərrüfatında 9,9%, emal sənayesində isə 22%-ə çatmışdır. Göründüyü kimi kənd təsərrüfatında məşğulluğun artım tempi ümumi artım tempindən az, emal sənayesində isə ümumi göstəricidən çox olmuşdur.

Cədvəl 3.1.4.**İqtisadi fəaliyyət növləri üzrə məşğul əhalinin bölgüsü**

min nəfər

İqtisadi fəaliyyət növləri	2005	2010	2012	2013	2014	2015	2016
İqtisadiyyat üzrə – cəmi	4062,3	4329,1	4445,3	4521,2	4602,9	4671,6	4759,9
Kənd təsərrüfatı, meşə təsərrüfatı və balıqçılıq	1573,6	1655,0	1673,8	1677,4	1691,7	1698,4	1729,6
Mədənçıxarma sənayesi	42,3	41,5	41,8	42,3	41,5	39,1	38,1
Emal sənayesi	198,4	208,9	215,6	224,1	227,1	229,8	242,2
Elektrik enerjisi, qaz və buxar istehsalı, bölüşdürülməsi və təchizatı	27,9	30,6	31,2	32,3	29,8	27,1	27,3
Su təchizatı, tullantıların təmizlənməsi və emalı	23,9	25,2	24,7	25,7	25,8	25,4	30,6
Tikinti	211,9	287,5	321,8	325,5	334,1	336,4	343,8
Ticarət; nəqliyyat vasitələrinin təmiri	634,8	626,7	646,8	664,0	681,9	693,7	699,6
Nəqliyyat və anbar təsərrüfatı	174,6	179,1	182,7	183,8	185,1	197,1	198,4
Turistlərin yerləşdirilməsi və ictimai iaşə	25,1	46,9	48,9	49,2	55,7	61,5	68,4
İnformasiya və rabitə	32,3	55,8	58,7	58,1	59,2	60,3	61,2
Maliyyə və sığorta fəaliyyəti	18,1	24,4	26,9	30,6	32,8	33,0	27,1
Daşınmaz əmlakla əlaqədar əməliyyatlar	82,1	69,6	74,8	79,4	85,6	89,7	88,0
Peşə, elmi və texniki fəaliyyət	43,4	45,6	54,6	56,3	58,5	59,6	68,4
İnzibati və yardımçı xidmətlər	38,7	46,5	49,2	52,4	53,7	55,2	57,1
Dövlət idarəetməsi və social müdafiə	256,6	279,1	281,7	282,3	285,2	287,3	285,4
Təhsil	345,1	349,8	349,0	366,2	367,3	373,5	374,8
Səhiyyə və sosial xidmətlər	188,8	170,3	165,4	171,8	176,5	180,8	185,6
İstirahət, əyləncə və incəsənət xidmətləri	52,4	59,6	61,1	61,8	67,8	69,6	77,4
Digər sahələrdə xidmətlərin göstərilməsi	92,3	127,0	136,6	138,0	143,6	154,1	156,9

Mənbə: www.stat.gov.az saytından götürülən məlumatlar əsasında müəllif tərəfindən tərtib edilmişdir.

Digər tərəfdən, kənd təsərrüfatında məşğul olan əhalinin ümumi məşğul əhali sayında xüsusi çəkisi 2005-ci ildə 38,7%, 2016-cı ildə isə 36,3% olmuşdur. Emal sənayesində məşğul əhalinin xüsusi çəkisi isə müvafiq olaraq 4,9% və 5% olmuşdur. Cədvəl 3.1.2-də verilən məlumatlardan istifadə edərək müəyyən etmək olar ki, kənd təsərrüfatında əmək məhsuldarlığı 2005-ci ildə 723 manat/nəfər, 2016-cı ildə isə 1951 manat/nəfər səviyyəsindədir. Artım meyillərinə baxmayaraq, bu sahədə məhsuldarlığın inkişaf etmiş ölkələrlə müqayisədə çox aşağı olması aqrar sektorun mövcud vəziyyətinin mürəkkəbliyini daha yaxşı göstərir.

Yerli müəssisələrin daxili bazarın qorunması və idxalın tənzimlənməsi tədbirləri nəticəsində yaranan imkanlardan istifadə qabiliyyətləri də tənzimləmə tədbirlərinin səmərəliliyinin əsas amillərindən biridir. Bu baxımdan, çevikliyi və uyğunlaşma qabiliyyəti daha yüksək olan kiçik müəssisələrin davranışındakı meyillər barədə məlumatlar tənzimləmə tədbirlərinin səmərəliliyinin təhlili üçün mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

Azərbaycan Respublikası Dövlət Statistika Komitəsinin məlumatlarına görə, 2015-ci ildə qeyri-neft sektorunda kiçik sahibkarlıq subyektlərinin payı əlavə dəyerdə 5,8%, ümumi mənfəətdə 0,7%, işçilərin illik orta sayında 6,5% və əsas kapitalla yönəldilmiş investisiyalarda 9,2% təşkil etmişdir. Bu məlumatlar kiçik sahibkarlıq subyekti hesab olunan hüquqi və fiziki şəxsləri əhatə edir və 1 iyul 2016-cı il tarixinə ölkədə fəaliyyət göstərən müəssisələrin 83017 vahidi və ya 79,7% bu müəssisələrin payına düşmüşdür. Həmçinin bu tarixə ölkə üzrə mövcud olan kiçik müəssisələrin əsas hissəsi ticarət (31,2%), tikinti (12,1%), kənd təsərrüfatı (10,7%) və digər sahələrdə xidmətlərin göstərilməsi (13,5%) üzrə fəaliyyət göstərmişdir [9; 37].

Bununla yanaşı, rəsmi statistik məlumatlara əsasən, 2016-cı il yanvarın 1-i vəziyyətinə ölkədə qeydiyyatdan keçən hüquqi şəxslərin 12%-in kiçik müəssisələr təşkil etməsinə baxmayaraq, onların ÜDM-də payı 4%, məşğulluqda 6,3%, məhsul

(xidmət) istehsalında isə 9,6% olmuşdur. Göründüyü kimi, ölkədə sahibkarlıq subyektlərinin 99,2%-ni təşkil edən fərdi sahibkarların və kiçik müəssisələrin ÜDM-də payı çox kiçikdir [9; 37].

Kiçik müəssisələrin iqtisadi fəaliyyət sahələri üzrə bölgüsünün təhlili də yerli müəssisələrin idxaləvəzedici sahələrdə fəallığı barədə fikir bildirmək üçün əsaslar verə bilər. 3.1.5 və 3.1.6 sayılı cədvəllərdən göründüyü kimi, 2015-ci ildə əsas idxaləvəzedici sahələrdə (sənaye və kənd təsərrüfatı) fəaliyyət göstərən kiçik müəssisələrin həm sayı, həm də onların ümumi sayda payı 2010-cu ilə nisbətən azalmışdır.

Cədvəl 3.1.5.

Kiçik sahibkarlıq subyektlərinin bölgüsü

(iqtisadi fəaliyyət növləri üzrə, yekuna nisbətən faizlə)

Göstəricilər	2010	2011	2012	2013	2014	2015
İqtisadiyyatın bütün sahələri üzrə - cəmi	100	100	100	100	100	100
o cümlədən:						
kənd təsərrüfatı, meşə təsərrüfatı və balıqçılıq	1,9	1,7	1,6	1,5	1,8	1,8
sənaye	2,2	2,0	1,7	2,0	3,4	2,3
Tikinti	0,7	0,7	0,7	0,8	1,2	1,1
topdan və pərakəndə ticarət; avtomobillərin və motosikletlərin təmiri	64,6	70,2	71,7	70,1	49,1	49,3
nəqliyyat və anbar təsərrüfatı	10,7	10,1	10,1	10,7	15,1	14,6
yaşayışın təşkili və ictimai iaşə	6,5	3,5	3,4	3,6	6,9	6,7
informasiya və rabitə	0,1	0,1	0,1	0,1	0,2	0,3
daşınmaz əmlakla əlaqədar əməliyyatlar	0,4	0,4	0,4	0,4	0,8	1,0
təhsil	0,1	0,1	0,1	0,1	0,1	0,2
əhaliyə səhiyyə və sosial xidmətlərin göstərilməsi	0,1	0,1	0,1	0,1	0,2	0,2
digər sahələr	12,7	11,7	10,1	10,6	21,2	22,6

Mənbə: <https://www.stat.gov.az/source/entrepreneurship/> saytıdan götürülən məlumatlar əsasında müəllif tərəfindən tərtib edilmişdir.

Cədvəl 3.1.6.

Kiçik sahibkarlıq subyektlərinin sayı
(iqtisadi fəaliyyət növləri üzrə, ilin sonuna)

Göstəricilər	2010	2011	2012	2013	2014	2015
İqtisadiyyatın bütün sahələri üzrə – cəmi	207 120	223 547	248 288	165 277	186 898	196 327
kənd təsərrüfatı, meşə təsərrüfatı və balıqçılıq	3 953	3 897	3 973	3 997	3 410	3 449
sənaye	4 616	4 457	4 326	5 173	6 418	4 551
Tikinti	1 534	1 501	1 755	1 936	2 335	2 177
topdan və pərakəndə ticarət; avtomobillərin və motosikletlərin təmiri	133 803	156 926	178 036	87 446	91 690	96 731
nəqliyyat və anbar təsərrüfatı	22 148	22 627	25 093	27 862	28 178	28 607
yaşayışın təşkili və ictimai iaşə	13 455	7 767	8 356	9 406	12 863	13 241
informasiya və rabitə	183	242	311	354	455	538
daşınmaz əmlakla əlaqədar əməliyyatlar	872	826	930	1 131	1 478	1 877
təhsil	108	84	105	155	198	398
əhaliyə səhiyyə və sosial xidmətlərin göstərilməsi	198	155	204	256	305	431
digər sahələr	26 250	25 065	25 199	27 561	39 568	44 327

Mənbə: <https://www.stat.gov.az/source/entrepreneurship/> saytından götürülən məlumatlar

əsasında müəllif tərəfindən tərtib edilmişdir.

Ticarət və avtomobil təmiri, nəqliyyat və anbar təsərrüfatı, yaşayışın təşkili və ictimai iaşə, informasiya və rabitə kimi sahələrdə kiçik müəssisələrin sayının sürətli artımı həmin sahələrin özəl sektor üçün daha cəlbedici olmasını göstərir, sahibkarların həmin sahələrə daha çox meyil etdiyini əks etdirir. Təsərrüfat müstəqilliyinə malik olan sahibkarların investisiya seçimlərində müşahidə olunan belə meyillər emal sənayesi və aqrar sektorun investisiya cəlbediciliyinin artırılması istiqamətində tədbirlərin daha da gücləndirilməsini zərurətə çevirir.

3.2. Azərbaycanda idxalın dövlət tənzimlənməsi siyasətinin təkmilləşdirilməsinin əsas istiqamətləri

İdxalın dövlət tənzimlənməsi sahəsində beynəlxalq təcrübə və bu sahədə tətbiq olunan müasir metodların təhlili onu deməyə əsas verir ki, qeyri-tarif metodları həm sosial-iqtisadi, həm də ölkənin iqtisadi təhlükəsizliyi baxımından daha uzunmüddətli və səmərəli nəticələrin əldə edilməsinə imkan verir. Eyni zamanda, tarif və qeyri-tarif metodlarının tətbiqində sistemlilik, ünvanlılıq və nəticəlilik prinsiplərinə riayət olunması çox vacibdir.

“Azərbaycan Respublikasının milli iqtisadiyyat perspektivi üzrə Strateji Yol Xəritəsi”ndə sosial-iqtisadi inkişafın təmin edilməsi üçün ölkəmizin güclü və zəif cəhətləri, eləcə də əhatə mühitinin yaratdığı imkan və təhlükələr üzrə aparılmış GZİT təhlilinin nəticələri verilmişdir [9].

GZİT təhlilində sahibkarlığın inkişafı, ixracın stimullaşdırılması, iqtisadiyyatın şaxələndirilməsi və əlverişli investisiya mühitinin yaradılması üçün göstərilən dövlət dəstəyi ölkəmizin güclü tərəflərinə aid edilmişdir. Eyni zamanda, iqtisadiyyatın və ixracın şaxələndirilməsinin məhdudluğu, dövlət müəssisələrində və özəl sektorda korporativ idarəetmənin yetərli səviyyədə olmaması, birbaşa xarici investisiyaların əsasən neft-qaz sektoruna yönəldilməsi, yerli sahibkarların təşəbbüskarlığının zəif dinamikası, istehsal sahələrində idxaldan asılılıq və insan kapitalının inkişafı üzrə zəif qlobal mövqe ölkəmizin zəif cəhətləri kimi qeyd edilmişdir.

Azərbaycanda investisiyaların əsas hissəsinin istehsal sahələrinə deyil, infrastruktur layihələrinə yatırılması faktı isə yerli istehsalın inkişafı üçün müvafiq infrastrukturun yaradılması zərurəti ilə əlaqələndirilə bilər.

Əlbəttə, müasir dövrdə infrastruktur elementləri rəqabət mühitinin istehsal amillərinin mühüm təşkil edicisi hesab olunur və onun inkişaf səviyyəsinin

ölkəmizdə formalaşan rəqabət mühitinə müsbət təsiri danılmazdır. Lakin, infrastruktur elementlərinə zərurət istehsal sahələrinin tələblərindən doğur. Buna görə də, qarşıdakı dövrdə istehsal sahələrinin inkişafı ilə infrastruktur layihələrinin əlaqələndirilməsi və bu sahədə balanslaşmaya nail olunması zərurətə çevrilir.

Yerli istehsalın inkişafı üçün dövlət dəstəyinin mövcudluğuna baxmayaraq, bu sahədə “zəif” cəhətlərin hələ də qalması, qeyd edilən “zəif” cəhətlərin sistem xarakterli olması həyata keçirilən dövlət tənzimlənməsi tədbirlərinin nəticəliliyinin artırılması istiqamətində daha çox işlərin görülməsini tələb edir.

Yol xəritəsində iqtisadi artım yanaşması olaraq əməkətutumlu və məhsuldarlıq-effektivlik əsaslı yanaşmaların kombinasiyasında istifadə edilməsi daha məqsəduyğun hesab olunmuş, institusional islahatların aparılması üçün aşağıdakı addımların atılmasının zəruriliyi qeyd olunmuşdur [9] :

- məhkəmələrin müstəqilliyinin gücləndirilməsi;
- qanunların icra mexanizminin gücləndirilməsi;
- dövlətin tənzimləmə tədbirlərinin səmərəliliyinin yüksəldilməsi;
- yerli istehsalçılar üçün bazara daxilolma maneələrinin minimallaşdırılması;
- daxili bazarda rəqabətin təmin edilməsi.

Səmərəli proteksionizmin Şərqi Asiya ölkələrinin təmsalında müəyyən edilmiş əlamətlərindən biri də ölkədə yüksək məhsuldarlığın dəstəklənməsidir. Yüksək məhsuldarlığın təmin olunması isə insan kapitalının inkişaf səviyyəsinin birbaşa funksiyası kimi qəbul edilir. Sözügüdən strateji yol xəritəsi üçün aparılmış GZİT təhlilində ölkəmizin insan kapitalının inkişafı üzrə global mövqeyi zəif cəhət kimi göstərilmiş və insan kapitalının inkişaf etdirilməsi strateji hədəf kimi qəbul edilmişdir. Bu hədəflərə nail olunması üçün aşağıdakı prioritetlər qəbul edilmişdir [9]:

1. Bütün pillələrdə təhsilin keyfiyyətinin artırılması;

2. Əmək məhsuldarlığının artırılmasını dəstəkləyən institutların inkişaf etdirilməsi;
3. Elmi tədqiqatlar və tətbiqi işlərə investisiya qoyuluşunun dəstəklənməsi.

Bilik resurslarına və yüksək ixtisaslı işçi qüvvəsinə tələbat elm tutumlu sahələrdə yaranır. Elm tutumlu sahələr isə öz növbəsində yüksək intellektli mütəxəssislərin və sahibkarların ağır, gərgin və yüksək risklərlə müşayiət olunan səyləri nəticəsində formalaşır. Buna görə də, elmə, tətbiqi biliklərə və bu resursların daşıyıcısı olan mütəxəssislərə tələbatın yaradılması üçün sahibkarlarda yenilikçilik motivasiyasının dəstəklənməsi və təşviqi ilk addım kimi qəbul oluna bilər. Təsərrüfat subyektlərinin bilik və yüksək ixtisaslı mütəxəssislərə tələbatının artımı bazar mexanizmi vasitəsilə elm və təhsil müəssisələrinə ötürülməlidir. Belə tələbatları ödəyəcək yerli təhsil müəssisələrin formalaşması üçün isə əlbəttə ki, ilk dövrlərdə dövlət dəstəyi zəruri olacaqdır.

İnkişaf etmiş ölkələrin təcrübəsi göstərir ki, yüksək ixtisaslı mütəxəssislərə tələbatın əsas yaradıcıları kiçik və orta müəssisələrdir. “Azərbaycan Respublikasında kiçik və orta sahibkarlıq (bundan sonra – KOS) səviyyəsində istehlak mallarının istehsalına dair” Strateji Yol Xəritəsində müəyyən edilmiş hədəflər və prioritetlər bu baxımdan xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Kiçik və orta sahibkarlığın inkişafı iqtisadiyyatın diversifikasiyası, iş yerlərinin artırılması, istehlak malları bazarında özünütəmin etmə imkanlarının artırılması idxalın tənzimlənməsi və ölkənin iqtisadi inkişafında mühüm rol oynayır. İnkişaf etmiş ölkələrdə KOS-un ümumi daxili məhsulda və məşğulluğun təmin olunmasında xüsusi çəkisinin təhlilindən məlum olur ki, bu subyektlər ölkənin sərvətinin yaradılmasında iri müəssisələrdən heç də geri qalmır, bəzi hallarda isə aparıcı rola malik olurlar [9, KOS Strateji yol xəritəsi].

Belə ki, Avropa İttifaqına daxil olan ölkələrdə müəssisələrin 99%-ni kiçik və orta müəssisələr təşkil edir ki, bunların da məşğulluqda və ÜDM-də payı 60%-dən

çoxdur. 2014 – 2015-ci illərdə Avropa İttifaqı ölkələrində gəlir kimi əldə olunmuş hər bir avronun 58 senti KOS subyektlərinin payına düşmüşdür [9, KOS Strateji yol xəritəsi].

Azərbaycanda KOS subyektlərinin inkişafına istiqamətlənən islahatların ünvanlılığının təmin olunması üçün Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin 2015-ci il 5 iyun tarixli 215 nömrəli “İri, orta və kiçik sahibkar meyarları”nın təsdiq edilməsi haqqında” qərarı ilə KOS subyektlərinin meyarları müəyyənləşdirilmişdir. Meyarlara uyğun olaraq 2015-ci il üzrə qeydiyyatdan keçmiş hüquqi və fiziki sahibkarlıq subyektlərinin 1%-i iri, 2%-i orta, 97%-i isə kiçik sahibkarlardır [9, KOS Strateji yol xəritəsi].

Cədvəl 3.2.2.

İri, orta və kiçik sahibkarlıq meyarları

Sahibkarlıq subyektlərinin ölçüsünə görə kateqoriyası	İşçilərinin orta siyahı sayı	İllik gəliri
Kiçik sahibkar	25 nəfərədək	200 min manatadək
Orta sahibkar	25 nəfərdən 125 nəfərədək	200 min manatdan 1250 min manatadək
İri sahibkar	125 nəfər və ondan yuxarı	1250 min manat və ondan yuxarı

Mənbə: www.cabmin.gov.az

Ölkəmizin KOS-un inkişafı vasitəsi ilə idxalın tənzimlənməsi üçün güclü cəhətlərinə müvafiq qanunvericilik bazasının mövcudluğu, biznesə başlamağın asanlıığı, əlverişli infrastrukturun və KOS-un inkişafı üçün dövlət dəstəyinin mövcudluğu, eləcə də enerji daşıyıcılarına qiymətlərin nisbətən ucuz olması aid edilir. Kiçik və orta müəssisələrin inkişafı üçün ölkəmizin zəif cəhətlərinin sayının (17 ədəd) güclü tərəflərdən (9 ədəd) təxminən 2 dəfə çox olması, eləcə də zəif

cəhətlərin daha dərin köklərə malik olması qarşıda duran vəzifələrin mürəkkəbliyindən xəbər verir [9, KOS Strateji yol xəritəsi].

Ölkəmizin KOS-un inkişafında dövlət dəstəyinin systemsizliyi və dövlət – özəl tərəfdaşlığında əlaqələndirmənin natamamlığı dövlət tənzimlənməsi tədbirlərinin ünvanlılıq prinsipinin pozulmasına və müəyyən dağınıqlığın meydana gəlməsinə şərait yaradır. Nəticədə, tənzimləmə tədbirlərinin səmərəliliyi və nəticəliliyi də azalır.

Sahibkarlığın dövlət tənzimlənməsi tədbirlərinin nəticələrinin monitorinqi və müvafiq qiymətləndirmənin aparılması sahəsində boşluqların mövcudluğu isə tənzimləmə tədbirlərinin nəticəliliyinin müəyyən edilməsinə çətinliklər yaradır. Bu zəif cəhət tənzimləmə mexanizmlərinin təkmilləşdirilməsi istiqamətlərinin seçilməsində, eləcə də boşluqların və zəif cəhətlərin üzə çıxarılmasında çətinliklər yaradır.

Müxtəlif ölçülü sahibkarlıq subyektləri arasında əlaqənin, xüsusilə araşdırma və innovasiya sahəsində fəaliyyət göstərən müəssisələrlə KOS subyektləri arasında əməkdaşlığın zəifliyi, biznes və idarəetmə bacarıqlarının aşağı olması, beynəlxalq ticarət sahəsində vərdişlərin azlığı, KOS subyektləri üçün məsləhət xidmətlərinin tam əlçatan olmaması yerli müəssisələrin klasterlər şəklində, yəni qarşılıqlı dəstəklənmə (texniki, texnoloji, keyfiyyətli alıcılıq qabiliyyətli tələbatın artımı və s.) şəraitində inkişafına ciddi maneələr yaradan amillər kimi qəbul olunur.

Maliyyə resurslarına çıxışda çətinliklər, maliyyə sektorunda təklif edilən məhsul və xidmətlərin kifayət qədər inkişaf etməməsi, kredit faizlərinin yüksəkliyi, eləcə də yüksək ixtisaslı mütəxəssislərin azlığı, dövlət və özəl sektor ilə peşə təhsili müəssisələri arasında qarşılıqlı əməkdaşlığın zəif olması ölkənin iqtisadi inkişafı üçün ən vacib olan sahədə - istehsal sahələrində sahibkarlıq fəaliyyətinin risk səviyyəsini artırır və bu sahələrin biznes üçün cəlbediciliyini xeyli aşağı salır. Azərbaycan Respublikasında fəaliyyət göstərən kiçik müəssisələrin fəaliyyət

istiqamətləri üzrə bölgüsünün təhlili nəticəsində əldə edilən nəticələr bu mənzərəni daha yaxşı əks etdirir. Məlumdur ki, ölkədə yüksək ixtisaslı əmək resurslarına tələbat yaradan və idxalı əvəz edən əsas sahələrdən biri də sənayedir. 3.1.2 sayılı cədvəldən göründüyü kimi, 2010 – 2015-ci illərdə bu sahədə çalışanların ümumi sayda xüsusi çəkisi 2-3% arasında dəyişir. Bu göstəricinin ticarət müəssisələrinin 50%-lik xüsusi çəkisi ilə müqayisədə təxminən 25 dəfə az olması ciddi struktur disbalansının mövcudluğundan xəbər verir. Kənd təsərrüfatı sahəsində fəaliyyət göstərən sahibkarlıq subyektlərinin ümumi sayda xüsusi çəkisinin 2%-i ötməməsi və bu müəssisələrin sayının 2010-cu ilə nisbətən azalması ölkəmizin bu sahədə mövcud olan təbii üstünlüklərindən də lazımi səviyyədə istifadə edilməməsini göstərir.

Əsas idxaləvəzedici sahələr olan kənd təsərrüfatı və sənaye sahələrində kiçik müəssisələrin sayının son illərdə azalması faktını bu sahələrdə fəaliyyət göstərən yerli kiçik müəssisələrin rəqabət qabiliyyətinin aşağı olması ilə, eləcə də tənzimləmə tədbirlərinin ünvanlılıq, sistemlilik, nəticəlilik və səmərəlilik prinsipləri üzrə zəif tərəflərinin mövcudluğu ilə izah etmək olar.

Tənzimləmə tədbirinin ünvanlılıq prinsipinə görə hər bir dəstəkləyici qərar bu qərardan yararlanacaq subyektlərin dairəsini müəyyən etməlidir. Digər tərəfdən, hər hansı bir məhsula idxal rüsumlarının artırılması və ya kvotaların tətbiqi, eləcə də həmin məhsulların yerli istehsalçıların inkişaf etdirilməsi üzrə qərarlar bu sahədə fəaliyyət göstərən təsərrüfat subyektlərinin mövcud problemlərinin müəyyən edilməsi və aradan qaldırılması yolları üzrə aydın təsəvvür əsasında qəbul edilməlidir. Bu baxımdan, Azərbaycanca idxalın dövlət tənzimlənməsi tədbirləri ilə hazırlanmalıdır ki, həmin tədbirlər tənzimləmə subyektlərinin konkret problemlərinin həllinə yönəlsin. Tənzimlənmənin ünvanlılığı təmin olunmazsa, onun nəticəliliyinin və səmərəliliyinin qiymətləndirilməsi qeyri-mümkün olar.

Tənzimləmənin sistemlilik prinsipinə görə tənzimləmə subyektləri üçün

tətbiq olunan hər-hansı tədbir dövlətin digər tənzimləmə alətləri ilə əlaqəli şəkildə, biri-birini tamamlamaqla həyata keçirilməlidir. Nümunə üçün, idxal rüsumalarının artırılması və ya kvotların tətbiqi yerli istehsalçılar arasında rəqabətin təmin olunması və onların inkişaf etməsi üçün əlverişli biznes mühitinin yaradılması ilə tamamlanmalıdır. Deməli, idxalın dövlət tənzimlənməsi üzrə hər-hansı qərarın qəbulu ünvanlılıq prinsipi gözlənilməklə dövlətin pul-kredit, anti-inhisar, sosial, texniki və digər sahələr üzrə siyasəti ilə də dəstəklənməlidir.

Tənzimləmənin nəticəlilik prinsipinə görə, hər bir tənzimləmə tədbirinin planlaşdırılması zamanı konkret göstəricilərlə ifadə oluna bilən nəticələr müəyyən edilməli və tənzimləmə tədbirinin qiymətləndirilməsi həmin nəticələrə nail olunma səviyyəsinə görə aparılmalıdır. Bu prinsipə riayət olunması tənzimləmə mexanizmində əks əlaqənin qurulmasına imkan verir. Əks əlaqənin keyfiyyəti tənzimləmə tədbirinin hazırlanması, tətbiqi və nəticələrin müəyyən edilməsi prosesində çatışmazlıqların üzə çıxarılmasına, daha yaxşı tədbirlərin hazırlanmasına imkan verir.

Tənzimləmənin səmərəlilik prinsipi dövlətin tənzimləmə tədbirinin tətbiqi ilə bağlı çəkdiyi xərclərlə tənzimləmə nəticəsində əldə edilən səmərənin müqayisəsi aparılmalıdır. Nümunə üçün:

1. Kənd təsərrüfatı texnikasının idxal rüsumlarından və vergilərdən azad edilməsi nəticəsində il ərzində dövlət büdcəsinə daxil olmayan məbləğ müəyyən edilir;
2. Bu güzəştlərdən istifadə edən subyektlərin fəaliyyəti nəticələrində yaranan yaxşılaşma müəyyən edilir: həmin subyektlərin gəlirlərinin artımı; idxaldan asılılığın azalması; iş yerlərinin artımı; əmək haqqının artımı; bu fəaliyyətlə bağlı ödənilən vergilərin artımı və s.
3. Hər iki göstəricini eyni ölçü vahidinə gətirməklə müqayisə aparılır. Əgər ikinci göstərici birinci göstəricidən böyük olarsa, onda tənzimləmə tədbiri

səmərəli hesab olunur.

Fikrimcə, Azərbaycanda idxalın dövlət tənzimlənməsi sahəsində tətbiq olunan tədbirlər üzrə səmərəlilik göstəricisinin müəyyən edilməsi üçün xüsusi tədqiqatlar aparılarsa çox yaxşı olar. Belə tədqiqatlar, bu sahədə aparılan siyasətin uğurluluq səviyyəsini göstərməklə yanaşı, idxalın dövlət tənzimlənməsi mexanizminin zəif yerlərini üzə çıxarmağa və təkmilləşdirmə istiqamətlərini müəyyən etməyə imkan verir.

Ünvanlı və sistemli xarakter daşımalı olan tənzimləmə tədbirlərinin nəticəliliyini və səmərəliliyini qiymətləndirmək üçün monitoring mexanizmlərinin tətbiqi xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Fikrimcə, idxalın dövlət tənzimlənməsi sahəsində monitoringin tətbiqi üçün aşağıdakı ardıcılıqda əməliyyatların aparılması zəruridir:

1. Monitoringi aparacaq qurumların müəyyən edilməsi;
2. Monitoringin dövriliyinin və əhatə dairəsinin müəyyən edilməsi;
3. Tənzimləmə tədbirlərinin nəticəlilik və səmərəlilik göstəricilərinin müəyyən edilməsi (nümunə üçün, güzəştlərdən istifadə nəticəsində dövlət büdcəsinə ödənilməyən vəsaitin məbləği, güzəştlərdən istifadə edən subyektlərin təsnifatı (kiçik, orta və ya iri müəssisələr), bu subyektlərdə çalışan işçilərin sayı və dinamikası, əmək haqqının dinamikası, güzəştlərdən istifadə edən subyektlərin istehsal həcmələrinin, mənfəətliliyinin və məhsudarlığının dinamikası, hmin məhsullara qiymətlərinin dinamikası və s.);
4. Monitoringin aparılması metodikasının və onun informasiya təminatının müəyyən edilməsi;
5. Dövlətin tənzimləmə tədbirləri arasında uzlaşma və əlaqələndirmə səviyyəsinin müəyyən edilməsi;
6. Sahibkarların güzəştlərdən istifadə etmək qabiliyyəti və imkanlarının

təhlili;

7. Aparılmış təhlil əsasında tənzimləmə tədbirlərinin nəticəliliyi və səmərəliliyinin qiymətləndirilməsi. Bu əsasda həmin tədbirlərin daha da gücləndirilməsi, məhdudlaşdırılması və başqa tənzimləmə tədbirləri ilə uzlaşdırılmasının təkmilləşdirilməsi barədə qərarların qəbulu.

Nəticə və təkliflər

İqtisad elmində idxalın dövlət tənzimlənməsi məsələsinə birmənalı münasibət hələ də formalaşmamışdır. Dövlətin iqtisadi proseslərə müdaxiləsi iqtisad elminin formalaşmağa başladığı dövrdən bu günə qədər həmişə müzakirə obyektı olmuşdur. İnkişaf etmiş ölkələrin demək olar ki, hamısında inkişafın ilkin mərhələsində merkantilizm ideyalarına söykənən iqtisadi siyasət yürüdülmüşdür. Merkantilizm nəzəriyyəsində dövlət iqtisadi münasibətlərin, o cümlədən idxalın əsas tənzimləyicisi kimi təqdim edilmişdir.

İnkişafın müəyyən səviyyəsinə çatdıqdan sonra həmin ölkələrdə fiziokratiya, klassik və neoklassik nəzəriyyələrin müddəaları dövlətin iqtisadi siyasətində aparıcı mövqeyə keçmişdir. Qeyd edilən nəzəriyyələrin təmsilçiləri dövlətin iqtisadi proseslərə müdaxiləsinin məhdudlaşdırılmasını və bazarın tənzimləmə gücünə inamı təbliğ edir, bazar mexanizminin işinə kənar müdaxilələrin iqtisadi resurslardan istifadənin səmərəliliyinin azaldılmasına gətirdiyini sübut edirdilər.

Sənaye inqilabı, elm və texnikanın sürətli inkişafı, transmilli şirkətlərin yaranması, iqtisadi proseslərin qloballaşması kimi proseslər hazırda cərəyan edən iqtisadi proseslərin kəmiyyət və keyfiyyət göstəricilərində mühüm dəyişikliklərin meydana gəlməsinə səbəb oldu. Mütləq və müqayisəli üstünlüklər nəzəriyyəsi, istehsal amilləri nəzəriyyəsi və onun təkmilləşmiş variantları, kəşif tələb nəzəriyyəsi, “milli romb” konsepsiyası kimi yanaşmalar müasir beynəlxalq ticarətdə baş verən proseslərin izahı üçün elmi əsasları formalaşdırmışdır.

Hazırda ən müasir iqtisadi nəzəriyyələrdə də dövlətin iqtisadi proseslərə, o cümlədən idxal proseslərinə müdaxiləsi, bu müdaxilənin metod və üsulları barədə bir-birini inkar edən və ya tamamlayan yanaşmalara rast gəlmək mümkündür. İdxal hər bir dövlətin iqtisadi təhlükəsizliyinin təmin edilməsində və sosial-iqtisadi

inkişafında mühüm rol oynadığı üçün onun tənzimlənməsində bazar mexanizmləri ilə yanaşı dövlət tənzimlənməsindən istifadə olunmalıdır.

Qeyd edilən nəzəriyyələrin inkişafı idxalın dövlət tənzimlənməsinin metod və üsullarında da əks olunur. Hazırda belə metodları tarif və qeyri-tarif metodlarına ayırırlar. Hər iki metodun tətbiqində həm fiskal, həm də tənzimləyici faktorlar nəzərə alınır. Dövlətlərin istehsal amilləri ilə təminatı, iqtisadi inkişaf səviyyəsi və sürəti, ictimai-siyasi quruluşu, demoqrafiya, sosial-mədəni və digər amillər üzrə fərqliliyi tarif və qeyri-tarif metodlarının tətbiqində ümumi düsturun təklif edilməsini mümkünsüz edir. Bu metodlar əsasən tənzimləmə texnologiyasının müəyyən edilməsi və gözlənilən nəticələr barədə mülahizələrin irəli sürülməsi üçün tətbiq olunur.

Hazırda ölkəmizdə idxalın dövlət tənzimlənməsi sahəsində hər iki metoddan geniş istifadə olunur. Bu siyasətin əsas istiqamətlərini bir-birini tamamlayan iki qrupda birləşdirə bilərik:

- daxili bazarın qorunması üçün gömrük–vergi mexanizmlərinin inkişaf etdirilməsi;
- yerli istehsalın inkişaf etdirilməsi üçün institusional islahatların aparılması.

Aparılan siyasət nəticəsində Azərbaycanın xarici ticarət balansında müsbət saldo qorunmuş, tənzimləmənin ünvanlılığı və sistemliliyinin artırılması nəticəsində (xüsusilə aqrar sektor, qida və digər emal sənayesi sahələrində) idxalın strukturunda investisiya xarakterli malların xüsusi çəkisi artmışdır. Bu faktın qeydə alınması yaxın gələcəkdə müvafiq mal qrupları üzrə idxalın azalması və yerli istehsalın artmasına inamı daha da gücləndirir.

Xarici ticarətin tənzimlənməsinin səmərəliliyini təmin etmək üçün beynəlxalq və regional təşkilatlarla yaxından əməkdaşlıq, idxalı əvəz edən məhsulların istehsalının stimullaşdırılması, gömrük prosedurlarının

asanlaşdırılması, idxal əməliyyatlarının tam şəffaflaşdırılması və müvafiq qanunvericilik bazasının təkmilləşdirilməsi əsas istiqamətlər kimi qəbul oluna bilər.

Azərbaycanda idxalın tənzimlənməsi üzrə görülən tədbirlər iqtisadi islahatların bir hissəsi olaraq sosial-iqtisadi inkişafımızda mühüm rol oynamışdır. Belə ki, iqtisadi artım meyilləri qorunmuş, demoqrafik göstəricilər yaxşılaşmış, əhalinin sayının artmasına baxmayaraq, işsizlik səviyyəsinin artmasına imkan verilməmiş, əhalinin gəlirlərinin artım dinamikası təmin edilmişdir. Son illərdə əhalinin xərclərinin artımı gəlirlərin artımından çox olsa da, əhalinin gəlir və xərcləri arasında müsbət saldo saxlanmışdır.

Ölkəmizdə idxalı əvəz edən malların əsas istehsalçıları olan kənd təsərrüfatı və emal sənayesi müəssisələrində məşğul əhalinin sayı 2016-cı ildə 2005-ci ilə nisbətən müvafiq olaraq 9,9% və 22% artmışdır. Emal sənayesində məşğulluğun artım tempinin kənd təsərrüfatına nisbətən çox olması sənaye sahələrinin inkişaf tempinin daha yüksək olmasına dəlalət edir.

Kiçik müəssisələrin iqtisadi fəaliyyət sahələri üzrə bölgüsünün təhlili göstərdi ki, son dövrlərdə ölkəmizdə yerli müəssisələrin ticarət və avtomobil təmiri, nəqliyyat və anbar təsərrüfatı, yaşayışın təşkili və ictimai iaşə, informasiya və rabitə kimi sahələrdə fəallığı idxaləvəzedici sahələrdəki (kənd təsərrüfatı və emal sənayesi) fəallığından daha çoxdur. Belə faktın mövcudluğu birinci qeyd olunmuş sahələrin özəl sektor üçün daha cəlbedici olmasını göstərir. Sahibkarların investisiya seçimlərində müşahidə olunan meyillər emal sənayesi və aqrar sektorun investisiya cəlbediciliyinin artırılması istiqamətində tədbirlərin daha da gücləndirilməsini zərurətə çevirir.

Xarici ölkələrdə idxalın dövlət tənzimlənməsi üzrə təcrübənin təhlili göstərdi ki, hazırda hətta inkişaf etmiş ölkələrdə belə 300-400 il bundan əvvəl merkantilistlər tərəfindən təklif olunan tənzimləmə ideyalarının müasirləşmiş və sistemləşdirilmiş formasından geniş istifadə olunur. Alman iqtisadçısı Xornikin

XVII əsrdə təklif etdiyi 9 qaydanın və müasir proteksionist tədbirlərin məzmunu qeyd edilən mülahizənin əsaslandırılması üçün kifayət qədər yetərlidir.

Norveç iqtisadçısı Erik Raynertin Şərqi Asiya və Latin Amerikası ölkələri üzrə apardığı təhlilə əsaslanaraq səmərəli proteksionizmin əlamətlərini ümumiləşdirək:

1. İdxalı əvəz edən və ixrac yönümlü sənaye sahələrinin müvəqqəti müdafiəsi;
2. Məhsuldarlığın tənzimləmə tədbirlərinin əsas nəticəlilik meyarı kimi qəbul olunması və bütün vasitələrlə dəstəklənməsi;
3. Daxili bazarda yerli istehsalçılar arasında rəqabətin qorunması;
4. İstehsal texnologiyalarının ölkə daxilində yaradılması və inkişaf etdirilməsi;
5. Elm və təhsilə investisiyaların qoyuluşu;
6. Meritokratiyanın dəstəklənməsi – kapitalın, iş yerlərinin və imtiyazların mütəxəssislərin keyfiyyətinə və məhsuldarlığına görə bölüşdürülməsinin təmin edilməsi;
7. Gəlirlərin bərabərsizliyinin azaldılması;
8. İstehsalçılarla yerli təchizatçılar arasında fəal tərəfdaşlığın təmin edilməsi (klasterial inkişaf).

Ölkəmizdə sosial-iqtisadi inkişafın təmin edilməsi, milli iqtisadiyyatın və onun prioritet sahələrinin inkişafı üçün Azərbaycan Respublikasının Prezidenti tərəfindən prioritet sahələri əhatə edən Strateji Yol Xəritələri təsdiq edilmişdir. “Azərbaycan Respublikasının milli iqtisadiyyat perspektivi üzrə Strateji Yol Xəritəsi”ndə ölkə iqtisadiyyatı üzrə GZİT təhlilinin nəticələri verilmişdir. Əgər ölkəmizin “üstün” və “zəif” cəhətlərinə diqqət yetirsək, onda əldə etdiyimiz nəticələr əsasında Xornik qaydalarına və Raynertin səmərəli proteksionizminə nə dərəcədə əməl olunmasını görə bilərik. Dövlətimizin çətin müstəqillik yoluna

başladığı müddətin azlığını və yaşadığımız regionda sosial-iqtisadi və siyasi proseslərin gərginliyini nəzərə alsaq, əldə edilmiş nəticələri böyük uğur kimi dəyərləndirə bilərik. Sosial-iqtisadi inkişafda daha yüksək nəticələrin əldə edilməsinə mane olan və dövlət tənzimləməsi ilə bağlı olan əsas səbəblərə aşağıdakıları aid etmək olar:

1. Ünvanlılığın zəifliyi (tənzimləmə tədbirləri ümumi xarakter daşımışdır);
2. Sahibkarların verilən güzəşt və imtiyazlardan istifadə imkanlarının, qabiliyyətlərinin və motivasiyalarının tam nəzərə alınmaması;
3. Tənzimləmə tədbirləri (tarif və vergi güzəştləri, pul-kredit siyasəti, standartlaşdırma, innovasiyaların dəstəklənməsi və s.) arasında əlaqələrin və sistemliliyin zəifliyi;
4. Tənzimləmə tədbirlərinin səmərəlilik və nəticəlilik meyarlarının işlənməməsi, müvafiq monitorinqlərin sistemli xarakter daşımaması;
5. Tənzimləmə tədbirlərinin planlaşdırılması ilə nəticələri arasında əks əlaqənin qurulmasında boşluqların mövcudluğu.

Fikrimcə, qeyd edilən səbəblərin aradan qaldırılması Azərbaycanda idxalın tənzimlənməsi mexanizminin təkmilləşdirilməsi istiqamətləri kimi qəbul oluna bilər.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat siyahısı

1. Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası, 2018.
2. Azərbaycan Respublikasının Gömrük Məcəlləsi, 2018.
3. Azərbaycan Respublikasının Vergi məəcəlləsi, 2018.
4. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2008-ci il 25 avqust tarixli 3004 nömrəli Sərəncamı ilə təsdiq edilmiş “2008 – 2015-ci illərdə Azərbaycan Respublikasında əhalinin ərzaq məhsulları ilə etibarlı təminatına dair Dövlət Proqramı”.
5. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2012-ci il 29 dekabr tarixli Fərmanı ilə təsdiq edilmiş “Azərbaycan 2020: Gələcəyə baxış” inkişaf konsepsiyası.
6. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2013-cü il 04 iyul tarixli “Gömrük Tarifi haqqında” Qanununun tətbiqi barədə Fərmanı.
7. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2014-cü il 26 dekabr tarixli Sərəncamı ilə təsdiq edilmiş “Azərbaycan Respublikasında sənayenin inkişafına dair 2015 – 2020-ci illər üçün Dövlət Proqramı”.
8. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2016-cı il 31 may tarixli “Antidempinq, kompensasiya və mühafizə tədbirləri haqqında” Qanununun tətbiqi barədə Fərmanı.
9. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2016-cı il 6 dekabr tarixli Fərmanı ilə təsdiq edilmiş “Azərbaycan Respublikasının milli iqtisadiyyat perspektivi üzrə Strateji Yol Xəritəsi”.
10. “Azərbaycan Respublikasının xarici siyasətinin əsas istiqamətləri (1991 – 2016)”. Bakı: “Poliart” MMC, 2017.
11. Allahverdiyev H.B., Qafarov K.S., Əhmədov Ə.M. “Milli iqtisadiyyatın dövlət tənzimlənməsinin əsasları”. Bakı – 2006.

12. Əliyev Ü.Q. “Keçid dövrünün müasir iqtisadi problemləri”. Bakı: Azərnəşr, 2008.
13. Əhmədov M.A., Hüseyn A.C. “İqtisadiyyatın dövlət tənzimlənməsinin əsasları”. İqtisad Universiteti – 2011.
14. Heydərov K.F. “Gömrük işinin əsasları” (ali məktəblər üçün dərslik). Bakı – 2004.
15. Həsənov Ə.M. “Müasir beynəlxalq münasibətlər və Azərbaycanın xarici siyasəti”. Bakı, “Azərbaycan” nəşriyyatı – 2005.
16. Həsənov Ə.M. “Azərbaycanın Geosiyasəti”. Bakı – 2015.
17. Məhərrəmov A.M., Aslanov H.H. “Xarici iqtisadi fəaliyyətin tənzimlənməsi”. Bakı: Zərdabi LTD MMC NPM, 2008.
18. Mahmudov M.M., Mahmudova İ.M. “Regionların sosial-iqtisadi inkişafının tənzimlənməsi”. İqtisad Universiteti – 2011.
19. Məmmədov Ə.C., Seyfullayev İ.Z. “Vergi və investisiya mühiti”. Bakı, “BESTPACK”, 2013.
20. Nuriyev C.Q., Əliyev A.Ə., Atakişiyev M.C. “Gömrük işinin təşkili və idarə edilməsi” (ali məktəblər üçün dərslik). Bakı – 2012.
21. Nəsimov E.M. “Beynəlxalq münasibətlər və Dövlətlərin güclərinə görə təsnif olunmalarının əsasları (qlobal və regional miqyasda sülhün təmin edilməsində dövlət gücünün rolu – təsiredici amil kimi). Bakı, “Elm və Təhsil”, 2013.
22. Sənçəqov V.K. “İqtisadi təhlükəsizlik: Geosiyasət, qloballaşma, özünüqoruma və inkişaf”. Bakı: İqtisad Universiteti – 2008.
23. Şəkəreliyev A.Ş. “Dövlətin iqtisadi siyasəti: reallıqlar və perspektivlər”. Bakı – 2009.
24. Şəkəreliyev A.Ş. “Dövlətin iqtisadi siyasəti: Dayanıqlı və davamlı inkişafın təntənəsi”. Bakı – 2011.

25. Şəkərəliyev A.Ş., Şəkərəliyeva Z.A. “Gömrük işinin təşkili və idarə edilməsi”. İqtisad Universiteti – 2015.
26. Şəkərəliyev A.Ş., Şəkərəliyeva Z.A. “Xarici iqtisadi fəaliyyətin gömrük tarif tənzimlənməsi”. Bakı – 2016.
27. Vavilova Y.V., Borodulina L.P. “Beynəlxalq ticarət”. Bakı: İqtisad Universiteti, 2008.
28. А.А. Оводенко., В.А. Фетисов. «Государственное регулирование внешнеэкономической деятельности». Санкт-Петербург, 2006.
29. В.И. Кушлина. «Государственное регулирование рыночной экономики». Москва Издательство РАГС, 2005.
30. Д.Рикардо «Начало политической экономии и налогового обложения». Избранное/Д.Рикардо; (пер. с англ.; предисл. П.Н.Клюкина). – М.: Эксмо, 2008. – 960 с.
31. Портер М. Конкуренция.: Пер. С англ.: Уч. пос. – М.: Издательский дом «Вильямс», 2000. – 495 стр.
32. Райнерт Е.С. Как богатые страны стали богатыми, и почему бедные страны остаются бедными. /пер. с англ.Н.Автономовой, под ред. В.Автомова. М.: Изд-ва Гос.ун-т - Высшая школа экономики. 2011, 384 с.
33. Смит А.Исследование о природе и причинах богатства народов. — М.: Эксмо, 2007. — (Серия: Антология экономической мысли) — 960 с.
34. С.Г. Капканщиков. «Государственное регулирование экономики». ООО «КноРус», 2013.
35. <http://www.taxes.gov.az>
36. www.customs.gov.az
37. www.stat.gov.az

Резюме

Цели и современный уровень развития Азербайджанской экономики, происходящие социально-экономические процессы в регионе и во всем мире ставят новые задачи перед механизмом государственного регулирования импорта. Эти задачи обуславливает актуальность исследований, направленных на изучение вопросов приспособление методов и способов регулирования импорта к требованиям новой среды.

Влияние механизма государственного регулирования импорта на социально-экономические показатели является предметом исследования, а практика регулирования импорта в Азербайджане является объектом исследования.

Целью исследования является разработка предложений по совершенствованию механизма регулирования импорта в Азербайджане.

В работе использованы методы системного подхода, сравнительный анализ, SWOT анализ и обобщение. Информационной базой исследования являются официальные данные соответствующих государственных органов.

Научная новизна работы состоит в том, что на основе принципов системности, адресности, результативности и эффективности предложены направления совершенствования механизма государственного регулирования импорта.

Результаты работы могут использоваться в качестве научного источника при разработке мер государственного регулирования импорта.

Summary

The current level of development and the targets of the Azerbaijani economy, the social and economic processes taking place in the region and in the world, set new qualitative tasks in the context of the state regulation of imports. These tasks condition the relevance of research on the adaptation methods of state regulation of imports to the new environment.

Impact of the state regulation mechanisms on imports on socio-economic indicators is the subject of research and the practice of regulation of import in Azerbaijan is the object of research.

The main purpose of the research is to make proposals on how to improve the mechanism of import regulation in order to achieve socio-economic development goals in Azerbaijan.

Systematic approach, comparative analysis, SWOT analysis and generalization methods were used in the research. Information base of research includes the socio-economic and import indicators of the State Statistical Committee.

Proposals were made on how to improve the mechanism of state regulation of imports in Azerbaijan on the systematical, purposeful, effective and efficient basis.

The results of the research can be used as a scientific source in the socio-economic development and activities on state regulation of imports in Azerbaijan.

As a result of the research, proposals were made to improve the mechanism of state regulation of imports on systematical, purposeful, effective and efficient basis.

Referat

Tədqiqatın aktuallığı. Azərbaycan iqtisadiyyatının mövcud inkişaf səviyyəsi və hədəfləri, yaşadığımız regionda və dünyada baş verən sosial-iqtisadi proseslər idxalın dövlət tənzimlənməsi mexanizmi qarşısında keyfiyyətə yeni vəzifələr qoyur. Bu vəzifələr idxalın dövlət tənzimlənməsinin metod və üsullarının formalaşmaqda olan yeni mühitə uyğunlaşdırılması barədə tədqiqatların aktuallığını şərtləndirir.

Tədqiqatın predmeti və obyektı. İdxalın dövlət tənzimlənməsi mexanizmlərinin sosial-iqtisadi göstəricilərə təsiri məsələləri tədqiqatın predmeti, Azərbaycanda idxalın tənzimlənməsi praktikası isə tədqiqatın obyektidir.

Tədqiqatın əsas məqsədi Azərbaycanda sosial-iqtisadi inkişaf hədəflərinə nail olması üçün idxalın dövlət tənzimlənməsi mexanizminin təkmilləşdirilməsi istiqamətləri barədə təkliflər verməkdir.

İdxalın dövlət tənzimlənməsinin nəzəri-metodoloji əsaslarının ümumiləşdirilməsi, Azərbaycanda idxalın dövlət tənzimlənməsi tədbirlərinin sosial-iqtisadi göstəricilərə təsirinin təhlili, bu sahədə beynəlxalq təcrübənin ümumiləşdirilməsi və bu əsasda idxalın dövlət tənzimlənməsi mexanizminin təkmilləşdirilməsi istiqamətlərinin müəyyən edilməsi **tədqiqatın vəzifələrinə** aid edilmişdir.

Tədqiqatın işlənməsi metodları. Tədqiqatın aparılmasında sistemli yanaşma, müqayisəli təhlil, GZİT təhlili və ümumiləşdirmə metodlarından istifadə edilmişdir. Dövlət Statistika Komitəsinin sosial-iqtisadi və idxal göstəriciləri barədə məlumatları, idxalın tənzimlənməsi məsələlərinə həsr olunmuş iqtisadi ədəbiyyat tədqiqatın **informasiya bazasını** təşkil etmişdir.

Tədqiqatın elmi yeniliyi. Azərbaycanda idxalın dövlət tənzimlənməsi sahəsində istifadə olunan metod və üsulların sosial-iqtisadi inkişaf göstəricilərinə

təsiri təhlil edilmiş, inkişaf etmiş ölkələrdə səmərəli proteksionizm siyasətinin əsas əlamətləri ümumiləşdirilmiş, Azərbaycanda idxalın dövlət tənzimlənməsi mexanizminin sistemlilik, ünvanlılıq, nəticəlilik və səmərəlilik prinsipləri əsasında təkmilləşdirilməsi istiqamətlərinə dair təkliflər verilmişdir.

Tədqiqatın praktiki əhəmiyyəti. Tədqiqatın nəticələri Azərbaycanda sosial-iqtisadi inkişafın, o cümlədən idxalın dövlət tənzimlənməsi üzrə tədbirlərin hazırlanmasında elmi mənbə kimi istifadə oluna bilər.

Dissertasiya işinin I fəslində idxalın dövlət tənzimlənməsinin konseptual əsaslarına dair nəzəri-metodoloji biliklər ümumiləşdirilmiş, müasir tənzimlənmə metodlarının sosial-iqtisadi və təşkilati xüsusiyyətləri təhlil edilmişdir.

Dissertasiya işinin II fəslində Azərbaycanda idxalın gömrük-tarif tənzimlənməsinin xüsusiyyətləri göstərilmiş, inkişaf etmiş ölkələrdə sosial-iqtisadi göstəricilərə əhəmiyyətli təsir göstərən səmərəli proteksionizmin əsas elementləri ümumiləşdirilmişdir.

Dissertasiya işinin III fəslində dövlətin idxalın tənzimlənməsi sahəsində həyata keçirdiyi tədbirlərin ölkənin sosial-iqtisadi göstəricilərinə təsiri təhlil edilmiş, Azərbaycanda yerli istehsalın inkişaf etdirilməsi üçün idxalın dövlət tənzimlənməsinin təkmilləşdirilməsi istiqamətləri müəyyən edilmişdir.

Tədqiqatın əsas nəticələrinə sosial-iqtisadi inkişafına müsbət təsir göstərən səmərəli proteksionizmin elementləri barədə təsəvvürlərin ümumiləşdirilməsi, bu sahədə beynəlxalq təcrübənin öyrənilməsi, Azərbaycanda idxalın dövlət tənzimlənməsi mexanizminin sistemlilik, ünvanlılıq, nəticəlilik və səmərəlilik prinsipləri baxımından təkmilləşdirilməsi üçün təkliflər verilmişdir.